Οικονομική ανθρωπολογία και ιστορία στην κριτική της οικονομίας της αγοράς: το έργο του Karl Polanyi

ΚΩΣΤΑΣ ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ

ΠΡΟΚΑΛΕΙ δέος στον ιστορικό η πρώτη επαφή με τον *Μεγάλο Μετασχηματισμό* του Karl Polanyi. Πρόκειται για ένα -ασυνήθιστο πλέον- δείγμα «μπρωντελιανής» ιστορικής γραφής, η οποία καλύπτει χονδρικά μια εκατονταετία ευρωπαϊκών πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων (1830-1940), με επίκεντρο την εδραίωση, τις παλινδρομήσεις και την κατάρρευση της οικονομίας της αγοράς.

Ουσιαστικά, είναι μια πρώτη απόπειρα προσέγγισης της μετεξέλιξης των παγκόσμιων πολιτικο-οικονομικών συστημάτων, σπουδαίες μελέτες της οποίας μας έχουν δώσει, πολύ αργότερα από τον Ούγγρο ιστορικό της οικονομίας, ερευνητές όπως οι Immanuel Wallernstein και Paul Kennedy.

Αν και από τα πρώτα κείμενα του Polanyi, ο *Μεγάλος Μετασχηματισμός* αποτελεί αναμφισβήτητα το *magnum opus* του, συμπυκνώνοντας όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα (αρετές όσο και αδυναμίες) του συνολικού του έργου· ιδιαίτερα αισθητές γίνονται η στενή σχέση του συγγραφέα με την κοινωνική και οικονομική ανθρωπολογία (της οποίας θεωρείται ένας από τους πρωτοπόρους) και η θεώρηση του καπιταλισμού, η οποία απαντά στον οικονομισμό της φιλελεύθερης θεωρίας και ιστορίας αλλά και του μαρξισμού. Απέναντι στον τελευταίο, ο Polanyi διατυπώνει μια παράλληλη ιστορική θεώρηση της καπιταλιστικής ανάπτυξης κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα.

Ιδιαίτερα για τον σημερινό Έλληνα αναγνώστη, ο *Μεγάλος Μετασχηματισμός* αποτελεί μια ευκαιρία γνωριμίας με το πρωτοπόρο έργο του συγγραφέα και αναπόφευκτα δημιουργεί συσχετίσεις ανάμεσα στο ιστορικό παρόν του βιβλίου και τα τεράστια σύγχρονα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι «ώριμες» καπιταλιστικές κοινωνίες, καθώς επίσης και εκείνα που θα αντιμετωπίσουν οι ανατολικοευρωπαϊκές, τέως «σοσιαλιστικές». Ένας βαθύς ανθρωπισμός διαπνέει το βιβλίο, το θεμελιώδες μήνυμα του οποίου παραμένει πάντα επίκαιρο: ο άνθρωπος είναι πρώτα απ' όλα *κοινωνικό ον* και οι ανθρώπινες κοινωνίες δεν πρέπει να γίνονται έρμαια των μηχανιστικών κανόνων της οικονομίας της αγοράς. Ο άνθρωπος πρέπει να αναζητήσει τη χρυσή τομή στην καθυπόταξη της οικονομίας στις ευρύτερες κοινωνικές σχέσεις και απαιτήσεις, δίχως να καταλήξει στον περιορισμό της ανθρώπινης ελευθερίας, που συνεπάγεται μια κεντρικά ελεγχόμενη οικονομία και κοινωνία.

Ο Karl Polanyi (1886-1964) ήταν κατ' αρχήν ιστορικός της οικονομίας: το ενδιαφέρον του εστιαζόταν στην ιστορική εξέλιξη της θέσης της οικονομίας στο εσωτερικό των ανθρώπινων κοινωνιών. Η συγκεκριμένη αυτή οπτική του Polanyi οδήγησε στην εδραίωση μιας άρρηκτης και γόνιμης σχέσης του με την κοινωνιολογία και την οικονομική ανθρωπολογία. Κεντρική θέση στη θεωρητική του επεξεργασία κατείχε η έννοια της «κοινωνικής θεμελίωσης» της οικονομίας. Η ένταξη και υποταγή της οικονομίας στις ευρύτερες κοινωνικές ανάγκες και απαιτήσεις συνιστούσε, κατά τον Polanyi, τον μοναδικό τρόπο επιβίωσης της ανθρώπινης κοινωνίας σε περίοδο γενικού μετασχηματισμού.

Ο Karl Polanyi ήταν σοσιαλιστής, επειδή πίστευε ότι μόνο ο σοσιαλισμός μπορούσε να υποτάξει την οικονομική δραστηριότητα στις ανάγκες της ανθρώπινης κοινότητας. Ως πολίτης της κεντρικής Ευρώπης, έζησε το μεγάλο μετασχηματισμό των ευρωπαϊκών κοινωνιών και οικονομιών της αυγής του 20ού αιώνα: την επέκταση της βιομηχανικής κοινωνίας, την απόπειρα εγκαθίδρυσης της οικονομίας της αγοράς, την παγκόσμια κρίση του 1930, την ανατροπή της ευρωπαϊκής ισορροπίας δυνάμεων και, τέλος, το ολοκαύτωμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Την εμπειρία του αυτή αποτύπωσε στο βιβλίο του *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, το 1944. Ένα βιβλίο βαθιά διεισδυτικό στις επισημάνσεις του, βαθιά ανθρωπιστικό στην πολιτική του πρόταση· ένα βιβλίο-καθρέφτης της συνολικής συμβολής του Polanyi, το οποίο και θα μας χρησιμεύσει ως οδηγός στον εντοπισμό των κύριων θεωρητικών αξόνων του έργου του»[1].

1. Ο Polanyi και η πολιτική οικονομία: Robert Owen, Ludwig von Mises και η εμπειρία της «κόκκινης Βιέννης», 1918-1934

Ο *Μεγάλος Μετασχηματισμός* μπορεί να θεωρηθεί σύνθεση των θεωρητικών επεξεργασιών του Polanyi, της περιόδου 1908-1944. Η πολιτική πρόταση του βιβλίου –η οποία άλλωστε διαπνέει το σύνολο του έργου του– μας παραπέμπει στον πολιτικό Polanyi και μια σύντομη αναφορά στη θεωρητική του διαμόρφωση θα αναδείξει τις ιδεολογικές καταβολές της προσέγγισης του Ούγγρου ιστορικού της οικονομίας, βασικούς άξονες της οποίας θα παρουσιάσουμε στις επόμενες ενότητες.

Η αυγή της δεκαετίας του 1900 βρίσκει το νεαρό Polanyi ενταγμένο στο σοσιαλιστικό φοιτητικό κίνημα της Βουδαπέστης. Αρχική διαμορφωτική περίοδος του πολιτικού Polanyi, αποκαλούμενη από τους μελετητές του «ρωσική», είναι η πενταετία 1900-1905. Υπό την επιρροή του ρωσικού σοσιαλιστικού κινήματος και ιδιαίτερα του Ρώσου εμιγκρέ επαναστάτη Samuel Klatschko, ο Polanyi, μαζί με άλλους νέους σοσιαλιστές, ιδρύει τον φοιτητικό όμιλο «Γαλιλαίος», ο οποίος και θα αποτελέσει το φυτώριο της αριστερής διανόησης της Ουγγαρίας. Στις δραστηριότητες του ομίλου, όπως η κοινωνιολογική έρευνα του ουγγρικού χωριού –κατά το παράδειγμα των Ρώσων φοιτητών– και ιδιαίτερα τα επιμορφωτικά σεμινάρια σε βιομηχανικούς εργάτες, εντοπίζουμε τα πρώτα ψήγματα της μετέπειτα στράτευσης του Polanyi στην υπηρεσία της επιμόρφωσης της αγγλικής εργατικής τάξης (τα σεμινάρια που οργάνωσε ως εξόριστος στην Αγγλία με την Εργατική Μορφωτική Ένωση το 1933, τα οποία και οδηγήσαν στον *Μεγάλο Μετασχηματισμό*)[2].

Το τέλος της σημαντικής αυτής πενταετίας χαρακτηρίζεται από τη σταδιακή διαφοροποίηση του Polanyi από τον ορθόδοξο μαρξισμό και την προσέγγιση σοσιαλδημοκρατικών θέσεων, υπό την επιρροή του Edward Bernstein. Η στροφή αυτή κορυφώνεται με την ίδρυση του ριζοσπαστικού αστικού κόμματος για την προώθηση των αιτημάτων της μικρομεσαίας αλλά και της εργατικής τάξης. Το 1914, ο Polanyi αναλαμβάνει για σύντομο χρονικό διάστημα γραμματέας του νέου κόμματος.

Η ιδεολογική αυτή στροφή του Polanyi, εκφρασμένη κυρίως με την απόρριψη του μαρξιστικού οικονομισμού, αναφορικά με τον υπερκαθορισμό των κοινωνικών σχέσεων από τις οικονομικές, δεν οδηγεί ωστόσο σε ρήξη του Ούγγρου διανοούμενου με το μαρξιστικό στρατόπεδο. Συνεπαρμένος από την επανάσταση του 1917, ο Polanyi συμμετέχει σε γόνιμο διάλογο με τους μαρξιστές ομολόγους του: στο τεύχος του περιοδικού *Szabatgondolat* του Δεκεμβρίου του 1918, όλα τα ηγετικά ονόματα του «Γαλιλαίου» –Polanyi, Jaszi, Varga, Lukacs– συμμετέχουν με άρθρα σε πανηγυρικό αφιέρωμα στην Οκτωβριανή Επανάσταση. Η αποτυχημένη ουγγρική απόπειρα δημιουργίας σοβιετικής δημοκρατίας, το 1919, βρίσκει τον Polanyi αντίθετο αλλά άμεσα αλληλέγγυο με τον Bela Kun και τους συλληφθέντες συντρόφους του. Η ιδιότυπη αυτή «συγγενική» σχέση του Polanyi με το σοβιετικό μαρξισμό θα συνεχισθεί σε όλη την διάρκεια της ζωής του. Στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ο Polanyi θα εργασθεί για την επίτευξη συνεργασίας της εξόριστης κυβέρνησης Karolyi με τους Ούγγρους κομμουνιστές στο Λονδίνο. Η παράλληλη αυτή πορεία με τον «επίσημο» μαρξισμό θα ολοκληρωθεί λίγα χρόνια πριν από το θάνατο του Polanyi, όταν, στην αυγή της δεκαετίας του 1960, ο έντονος αντιαμερικανισμός και το αντικαπιταλιστικό του αίσθημα θα τον οδηγήσουν σε μια παθητική αποδοχή του «υπαρκτού σοσιαλισμού», παρά τον ισχυρό κλονισμό που είχε υποστεί με την καταστολή της ουγγρικής επανάστασης του 1956 από τα σοβιετικά στρατεύματα[3].

Πρωτεύουσα θέση στην εξέλιξη της θεώρησης του Polanyi κατέχει η διαμάχη του με τον εκπρόσωπο της αυστριακής φιλελεύθερης οικονομικής σχολής Ludwig von Mises, με επίκεντρο τη δυνατότητα λογιστικού σχεδιασμού σε μια σοσιαλιστική οικονομία. Η δεύτερη αυτή διαμορφωτική περίοδος του Polanyi ξεκινά το 1919 στη Βιέννη και διακόπτεται απότομα με την άνοδο του ναζισμού στην Αυστρία. Η σύγκρουση Polanyi-Mises αποτελεί, ίσως, την πρώτη ολοκληρωμένη σοσιαλιστική απόκρουση των αιτιάσεων των θεωρητικών του φιλελευθερισμού και καθιέρωσε τον Ούγγρο θεωρητικό στην κεντροευρωπαϊκή επιστημονική κοινότητα[4].

Βασικοί άξονες της καυστικής επίθεσης του Mises στη σοσιαλιστική οικονομική θεωρία ήταν, κατ' αρχάς, η επισήμανση της ανικανότητας λογιστικού σχεδιασμού στη σοσιαλιστική οικονομία, εξαιτίας της έλλειψης αγοράς διαμορφωτικής των τιμών. Κατά το Mises, οι τιμές είναι προϊόν της ελεύθερης επιλογής, δυνατότητα που παρέχει μόνο η οικονομία της αγοράς. Κατά δεύτερο λόγο, η έλλειψη αυτή της «ελευθερίας επιλογής» οξύνεται περισσότερο από την παρέμβαση του κράτους στον οικονομικό σχεδιασμό (ο Mises είχε υπόψη του τις πρώτες απόπειρες χάραξης οικονομικής πολιτικής από τα σοβιέτ). Οποιαδήποτε προσπάθεια παρεμβολής του κράτους στη λειτουργία της οικονομίας οδηγεί σε συγκεντρωτισμό και, τελικά, σε μια κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία. Τελικά, η σοσιαλιστική οικονομία δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο από μια κεντρικά ελεγχόμενη, μη χρηματική –εξαιτίας της έλλειψης ελεύθερης αγοράς– οικονομία[5].

Ο Polanyi απάντησε αντιτάσσοντας μια σοσιαλιστική οικονομία, θεμελιωμένη σε αποκεντρωτικές, συνεταιριστικές αρχές: μια οικονομική οργάνωση βασισμένη στην ύπαρξη πολλών, ανεξάρτητων μονάδων, οι συναλλαγές μεταξύ των οποίων καθιστούσαν απαραίτητη τη λειτουργία λογιστικής. Ο Polanyi αντιμετωπίζει τη λογιστική σε σχετική ανεξαρτησία –όχι όμως και απομόνωση– από την οικονομική θεωρία (εμπειρική λογιστική). Στην καπιταλιστική οικονομία, οι μονάδες παραγωγής δουλεύουν αποκλειστικά για το κέρδος, συνακόλουθα, η λογιστική εστιάζει το ενδιαφέρον της στην αποτίμηση της δυνατότητας κέρδους (profitabililty). Αντίθετα, σε μια σοσιαλιστική οργάνωση της οικονομίας, λειτουργικούς στόχους αποτελούν η μάξιμουμ παραγωγικότητα και ο κοινωνικός σκοπός της παραγωγής. Η παραγωγικότητα ορίζεται από τον Polanyi: α) ως ελαχιστοποίηση της χρήσης εργατικής δύναμης και της κατανάλωσης σπάνιων πόρων, με παράλληλη τη μεγιστοποίηση της παραγωγής, και β) ως αποτελεσματικότητα στην ικανοποίηση των υλικών αναγκών της κοινωνίας.

Από την παραπάνω διατύπωση απορρέει πως ο καπιταλισμός είναι ουσιαστικά αντιπαραγωγικός, επειδή η παραγωγή οργανώνεται στη βάση ανταγωνιστικών μεταξύ τους μονάδων (εμφανής είναι εδώ η επιρροή της άποψης της εποχής ότι ο ανταγωνισμός οδηγεί σε αναίτιο ξόδεμα πόρων). Κατά δεύτερο λόγο, εφόσον τα συμφέροντα των καταναλωτών δεν είναι οργανωμένα στην καπιταλιστική κοινωνία, συλλογικές αποτιμήσεις δεν επιδρούν στην παραγωγή, με αποτέλεσμα την επικράτηση «ψευδών αναγκών», όπως το αλκοόλ, η μόδα και τα όπλα. Η τελευταία επισήμανση συνδέεται, κατά τον Polanyi, με τον κοινωνικό σκοπό της παραγωγής μιας σοσιαλιστικής οικονομίας, που είναι η κατανομή της εργασίας και των εισοδημάτων που πηγάζουν από αυτή και η επιλογή των αγαθών προς παραγωγή.

Ουσιαστικά, ο Polanyi αποδέχεται την ύπαρξη της αγοράς, όμως την ενσωματώνει σε ένα αποκεντρωμένο κοινωνικό μοντέλο ενώσεων καταναλωτών και παραγωγών· αυτό συνιστά σαφή διαφοροποίηση, τόσο από προγενέστερες σοσιαλιστικές απόπειρες προώθησης μη χρηματικών οικονομιών, όσο και από μεταγενέστερες απόψεις στο χώρο της αριστεράς, οι οποίες προωθούσαν έναν «καπιταλισμό χωρίς καπιταλιστές». Με βάση τη διδασκαλία

του σε σεμινάρια οικονομικής θεωρίας και συνεταιριστικού σοσιαλισμού στο πανεπιστήμιο της Βιέννης, ο Polanyi επισημαίνει στους μαρξιστές την αναγκαιότητα ικανοποίησης των υλικών αναγκών της κοινωνίας με ταυτόχρονη διασφάλιση της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Το οργανωτικό πρότυπο της κοινωνίας που εισάγει αποτελείται από τις συνασπισμένες ενώσεις των παραγωγών και την «Κομμούνα», ενώσεις καταναλωτών. Σε αυτό το αποκεντρωτικό σύστημα, το κάθε μέλος της κοινωνίας θα εκφράζεται με τη διπλή του υπόσταση, ως παραγωγός αλλά και ως καταναλωτής. Το κόστος της παραγωγής υποδιαιρείται σε «φυσικό» (δηλ. το τεχνικά αναπόφευκτο) και «κοινωνικό», όπως το διαμορφώνουν οι ανάγκες της κοινωνίας και το ρυθμίζουν οι αποκεντρωμένες ενώσεις. Στην οικονομία του Polanyi, το χρήμα αντιπροσωπεύει αποκλειστικά αγοραστική δύναμη και όχι την εργασία ή τη γη, τα «πλασματικά εμπορεύματα» του καπιταλισμού. Επιπλέον, η διαχείριση της όλης οικονομικής οργάνωσης δεν επαφίεται σε κάποιον κεντρικό, κρατικό μηχανισμό, αλλά σε αποκεντρωμένες, αντιπροσωπευτικές ενώσεις. Στο τελευταίο άρθρο –απάντηση στο Mises– ο Polanyi επισημαίνει προς την κρατικιστική πτέρυγα των μαρξιστών πως μια κεντρικά ελεγχόμενη οικονομία δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του συνόλου της εργατικής τάξης, ενώ η γραφειοκρατία της παραβλέπει και υποτιμά τις δυνατότητες των συνδικάτων, των συνεταιρισμών και της τοπικής αυτοδιοίκησης συμμετοχής στον έλεγχο της οικονομίας[6].

Το μοντέλο κοινωνικής οργάνωσης του Polanyi αντανακλά σαφέστατα τη μεγάλη επίδραση που δέχθηκε η πολιτική και κοινωνική του θεώρηση από τη σκέψη του Robert Owen, πρωτοπόρου του αγγλικού σοσιαλισμού. Η θεμελίωση της κοινωνικής οργάνωσης, σε μια ομοσπονδία συνεταιριστικών ενώσεων, ακολουθεί το ιστορικό παράδειγμα των «συνεταιριστικών χωριών», που ίδρυσε ο Owen στο New Lanark της Σκωτίας, απόπειρα που παρουσιάζεται λεπτομερώς στον *Μεγάλο Μετασχηματισμό*. Η επιρροή του Robert Owen, όπως και του κήρυκα του «συνεταιριστικού σοσιαλισμού» (Guild Socialism) φαβιανού σοσιαλιστή, G.D.H. Cole, συνιστούν τελικά τον σπουδαιότερο διαμορφωτικό παράγοντα του πολιτικού Polanyi.

Η ιστορική εμπειρία, που του πρόσφερε την ευχέρεια διαπίστωσης των δυνατοτήτων εφαρμογής ενός αποκεντρωμένου σοσιαλισμού, ήταν η σοσιαλιστική Βιέννη του μεσοπολέμου (1918-1934). Η κοινωνική πολιτική που ακολούθησε η δημοτική αρχή, με χορήγηση επιδομάτων ανεργίας, καθήλωση των ενοικίων και ανέγερση εργατικών κατοικιών με πόρους από έκτακτη φορολογία, οδήγησε σε μια πρωτοφανή –αν λάβει κανείς υπόψη του τις συνθήκες ζωής στην ηττημένη Αυστρία του μεσοπολέμου– ηθική, κοινωνική και πνευματική άνοδο της εργατικής τάξης, η οποία είχε τη συνείδηση της ιστορικής συγ-

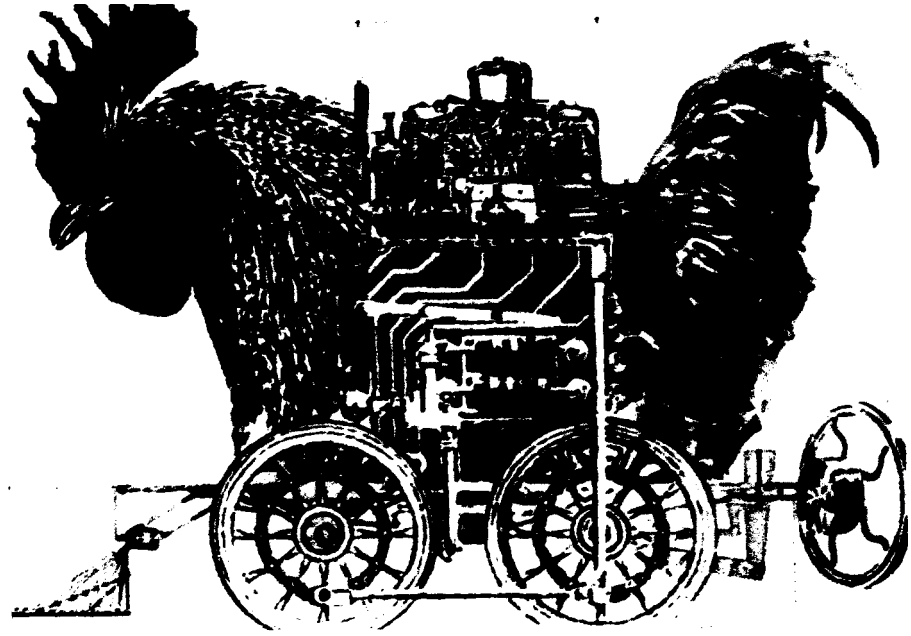

κυρίας αλλά και την πολιτική βούληση να υπερβεί δυναμικά την οικονομική οργάνωση της ελεύθερης αγοράς. Η εμπειρία αυτή, η οποία σημάδεψε ανεξίτηλα την οπτική του Polanyi, διακόπηκε βίαια με την εξάπλωση του φασισμού στην Αυστρία[7].

2. Η ιστορική μοναδικότητα της οικονομίας της αγοράς

Ιδιαίτερη βαρύτητα στην προσέγγιση του Polanyi έχει η επισήμανση της ιστορικής μοναδικότητας της οικονομίας και κοινωνίας της αγοράς, όπως αυτή εδραιώθηκε κατά το 19ο αιώνα. Αφετηρία αυτής της επισήμανσης είναι η διαμάχη του Polanyi με τον θεωρητικό του φιλελευθερισμού von Mises, αλλά και τα πορίσματα της νεοεμφανιζόμενης οικονομικής ανθρωπολογίας[8].

Θεμελιώδης θέση του Polanyi είναι η «απαράλλαχτη στους αιώνες κοινωνική φύση του ανθρώπου» και, συνακόλουθα, «η θεμελίωση της οικονομίας στις κοινωνικές σχέσεις». Οι διατυπώσεις αυτές απαντούν στο μύθο του «οικονομικού ανθρώπου» του φιλελευθερισμού (ο συναλλασσόμενος άγριος του Adam Smith) και τον οικονομικό ντετερμινισμό του 19ου αιώνα, σύμφωνα με τον οποίο το ατομικό συμφέρον, ως βασική οργανωτική αρχή της κοινωνίας, δεν είναι ένα πολιτισμικά και ιστορικά διαμορφωμένο κίνητρο, ίδιον μιας «αφύσικης», «σπάνιας» ή και «τεχνητής» κοινωνικής οργάνωσης (οι χαρακτηρισμοί του Polanyi) αλλά, αντίθετα, αποτελεί «νόμο της φύσης». Κατά τον Polanyi, η «νοοτροπία της αγοράς» συνιστά ένα θρίαμβο του οικονομισμού ως γενικού τρόπου σκέψης και της χρησιμοθηρίας ως αντίληψης ζωής. Με άλλα λόγια, το κυρίαρχο ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής του αποτελεί «κληρονομιά της συνείδησης του 19ου αιώνα», όπως αυτή διαμορφώθηκε σε πλήρη διάσταση με το παρελθόν[9].

Ο Polanyi προσεγγίζει τις προκαπιταλιστικές οικονομίες υπό το πρίσμα της κοινωνικής ανθρωπολογίας και όχι της καπιταλιστικής οικονομικής θεωρίας. Αντλώντας από τις έρευνες ανθρωπολόγων της εποχής του (κυριότερες οι επιδράσεις των Malinowski και Thurnwald), ο Polanyi προχωρεί στη βασική διάκριση ανάμεσα στην «κοινωνικά θεμελιωμένη» οικονομία των προκαπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών και την καπιταλιστική «μετέωρη οικονομία» της αγοράς. Θεωρεί πως η ιστορική μοναδικότητα του καπιταλισμού του 19ου αιώνα έγκειται στην απόσπαση της σφαίρας της οικονομικής δραστηριότητας από την κοινωνία και την τελική υποταγή της κοινωνίας στους νόμους της οικονομίας της αγοράς (προσφορά και ζήτηση). Για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας, οι οικονομικές σχέσεις παύουν να εντάσσονται

στο πλαίσιο των ευρύτερων κοινωνικών σχέσεων και αποκτούν μια θεσμική αυτονομία, η οποία οδηγεί στη χειραγώγηση της ίδιας της ανθρώπινης κοινωνίας από τη σφαίρα της οικονομίας. Η διάκριση αυτή αποτελεί κομβικό σημείο στη συλλογιστική του Polanyi, όχι μόνον επειδή απαντά στη μυθολογία του φιλελευθερισμού (συγκεκριμένα, στο μύθο της επιδίωξης του πλούτου και του φόβου της πείνας, ως διαχρονικών κινητήριων δυνάμεων στις ανθρώπινες κοινωνίες), αλλά –όπως θα έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε– καταδεικνύει με σαφήνεια τις εγγενείς αντιφάσεις της καπιταλιστικής οικονομίας και κοινωνίας της αγοράς, οι οποίες και οδήγησαν στην εμφάνιση του φασισμού και στο ολοκαύτωμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Στο μεθοδολογικό επίπεδο, ο Polanyi επισημαίνει τα αδιέξοδα του φιλελεύθερου οικονομισμού της εποχής του, ιδιαίτερα την προβολή προτύπων και καταστάσεων του 19ου αιώνα στους προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Η εναγώνια αναζήτηση του «οικονομικού ανθρώπου», στη διαχρονική πορεία της ανθρωπότητας, οδηγεί τους θεωρητικούς του φιλελευθερισμού στη διαγραφή των πρώιμων κοινωνιών από την οπτική της οικονομικής ιστορίας, εξαιτίας της «κομμουνιστικής», «μη καπιταλιστικής» ψυχολογίας του πρώιμου ανθρώπου:

«Με βάση τις αρχές του Smith, τα διαθέσιμα στοιχεία από το παρελθόν έδειχναν ότι ο πρωτόγονος άνθρωπος είχε αναπτύξει μια κομμουνιστική, μάλλον, παρά καπιταλιστική ψυχολογία· κατά συνέπεια, οι οικονομικοί ιστορικοί στράφηκαν αποκλειστικά στη διερεύνηση της περιόδου εκείνης, όπου ήταν διακριτή η πρακτική της ανταλλαγής, εξωθώντας τις πρωτόγονες οικονομίες στη σφαίρα της προϊστορίας. Ασυναίσθητα, αυτό οδήγησε στην εμφάνιση μιας "ψυχολογίας της αγοράς", επειδή, στη διάρκεια της σχετικά σύντομης περιόδου των τελευταίων αιώνων, τα πάντα θεωρούνταν ότι έτειναν προς αυτό που τελικά επικράτησε, δηλαδή προς την οικονομία της αγοράς. (...) Η ίδια η προκατάληψη που έκανε τη γενιά του Adam Smith να θεωρεί ότι ο πρωτόγονος άνθρωπος είχε κλίση προς την ανταλλαγή, οδήγησε τους διαδόχους της να απωλέσουν κάθε ενδιαφέρον για τον πρώιμο άνθρωπο, στη βάση της γνώσης τους ότι, αυτός, δεν διακρινόταν για αυτή την κλίση...»[10].

Στη συλλογιστική του Polanyi, η χρήση των εννοιολογικών εργαλείων της «αμοιβαιότητας» και της «αναδιανομής», σε αντιδιαστολή προς την «επιδίωξη του κέρδους», αποσκοπεί στο να τονίσει την ιστορική μοναδικότητα της οικονομίας της ελεύθερης, ανταγωνιστικής αγοράς, ως προϊόν αποκλειστικά του 19ου αιώνα. Η αντιπαράθεση των κοινωνικά θεμελιωμένων οικονομιών του παρελθόντος με την κοινωνικά «μετέωρη» οικονομία της εποχής του μεγάλου μετασχηματισμού χρησιμεύει ακριβώς για να προσδώσει στην τελευταία το ιστορικά νεωτεριστικό της στοιχείο: την υποταγή της κοινωνίας στον οικονομικό νόμο της προσφοράς και της ζήτησης:

«Από τη στιγμή που το οικονομικό σύστημα οργανώνεται στη βάση χωριστών θεσμών, οι οποίοι βασίζονται σε συγκεκριμένα κίνητρα και προσδίδουν συγκεκριμένο status, η κοινωνία οφείλει να διαμορφωθεί με τρόπο που να επιτρέπει σε αυτό το σύστημα να λειτουργήσει στη βάση των δικών του νόμων. Αυτό είναι το νόημα της γνωστής διατύπωσης ότι μια οικονομία της αγοράς μπορεί να λειτουργήσει μόνο μέσα στα πλαίσια μιας κοινωνίας της αγοράς».

Στη διάκριση αυτή διαφαίνεται σαφώς η κοινωνιολογική παρά η καθαρά οικονομική προσέγγιση του Polanyi στην εξέλιξη του θεσμού της αγοράς, έως την επικράτηση της ελεύθερης, ανταγωνιστικής αγοράς. Αυτή η κοινωνιολογική προσέγγιση διαπνέει ολόκληρο το «οικονομικό σκέλος» της εργογραφίας του[11].

Αυτό το φαινομενικά ανελαστικό αντιθετικό σχήμα «αγορές σε κοινωνικά θεμελιωμένες οικονομίες του παρελθόντος – οικονομία της αγοράς», μπορεί να οδηγήσει σε παρερμηνείες της προσέγγισης του Polanyi, προσέγγισης που –δεν πρέπει να ξεχνάμε– ήταν ιδιαίτερα φορτισμένη από την προσπάθεια του συγγραφέα να καταδείξει τον θανάσιμο κίνδυνο που αντιπροσώπευε για την ανθρωπότητα μια άκριτη εδραίωση της οικονομίας της αγοράς. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Fernand Braudel, ο οποίος επιτίθεται με δριμύτητα σε μια προσωπική του εκδοχή της οπτικής του Polanyi.

Ο Braudel κατηγορεί τον Polanyi για «θεολογική τάση στη διατύπωση ορισμών», αλλά και για «πλήρη αδιαφορία απέναντι στην ιστορία» στην –υποτιθέμενη– αντιπαράθεση των καθαρά κοινωνικών και οικονομικών μορφών συναλλαγής. Ο Braudel επισημαίνει πως οποιαδήποτε μορφή συναλλαγής είναι οικονομική και κοινωνική, αυτό ισχύει και για την «αμοιβαιότητα» και την «αναδιανομή». Η συναλλαγή αποτελεί πάντοτε έναν κοινωνικό διάλογο και η τιμή των αγαθών διαμορφώνεται τόσο από κοινωνικές πιέσεις (από τον ηγεμόνα, την πόλη, τον καπιταλιστή) όσο και από τις συνθήκες της προσφοράς αγαθών (έλλειψη, υπερεπάρκεια). Συνεπώς, ο έλεγχος των τιμών, τον οποίο χρησιμοποιεί ο Polanyi ως αποδεικτικό στοιχείο της μη εμφάνισης της αυτορυθμιζόμενης αγοράς, πριν το 19ο αιώνα, υπήρχε και θα υπάρχει πάντοτε.

Σημαντικός είναι ο ισχυρισμός του Braudel ότι μπορούμε να ομιλούμε για μια οικονομία της αγοράς, όταν οι τιμές στις αγορές μιας περιοχής διακυμαίνονται συνολικά. Από αυτή την άποψη, υπήρχε οικονομία της αγοράς πολύ πριν το 19ο και τον 20ό αιώνα· οι τιμές διακυμαίνονται συνολικά στην Ευρώπη από το 12ο αιώνα. Ωστόσο, παραδέχεται ο Γάλλος ιστορικός, αυτή η οικονομία της αγοράς δεν κυριαρχούσε σε ολόκληρη την οικονομία, παρά μόνο σε ένα τμήμα της. Γεγονός είναι πάντως ότι, πέρα από τις «μη αγορές» που προτιμούσε ο Polanyi (η διατύπωση του Braudel), διαδραματίζονταν πάντοτε συναλλαγές με χρηματικό αντίτιμο. Σε περιορισμένη έστω μορφή, αγορές (η ταύτιση της αγοράς με την αυτορυθμιζόμενη αγορά και πάλι του Braudel) υπήρχαν από τους αρχαίους χρόνους. Αποφασιστικής σημασίας για την εξέλιξη της αγοράς είναι η παρέμβαση της πόλης, η οποία και συνενώνει και απορροφά όλες αυτές τις μικρές ανεξάρτητες αγορές, προσαρμόζοντάς τες στις δικές της διαστάσεις, αλλά και αποδεχόμενη τις ιδιαίτερές τους απαιτήσεις. Κατά τον Braudel, θα ήταν ακριβέστερο να ισχυρισθούμε πως η οικονομία της αγοράς δημιουργήθηκε σταδιακά[12].

Ωστόσο, συδέποτε ο Polanyi ταύτισε την αγορά (με κυκλοφορία χρήματος και διαμόρφωση τιμών) με τον καπιταλισμό του 19ου-20ού αιώνα. Κεντρικό συμπέρασμα του Polanyi –το οποίο εμφανώς παραβλέπει ο Braudel– είναι η επισήμανση ότι η μεγάλη αλλαγή επήλθε μόνον όταν όλες οι μικρές και ανεξάρτητες αγορές με διαμόρφωση τιμών συνενώθηκαν κάτω από ένα ενιαίο σύστημα αγοράς. Ο μηχανισμός διαμόρφωσης των τιμών, όπως πηγάζει κυρίως από την εμπορευματοποίηση της ανθρώπινης εργασίας, δεν είχε ιστορικό προηγούμενο. Ο Polanyi δεν ισχυρίζεται ότι ο νόμος της προσφοράς και της ζήτησης δεν λειτουργούσε στις αρχαίες και πρωτόγονες κοινωνίες· διατυπώνει, όμως, την άποψη ότι οι συνέπειες του νόμου της προσφοράς και της ζήτησης (οικονομία της αγοράς) ελέγχονταν και χειραγωγούνταν από αυτές τις κοινωνίες, οι οποίες ήταν κατά βάση «πολιτικές» και όχι οικονομικές, εφόσον οι οικονομίες τους ήταν απόλυτα ενταγμένες και αυστηρά υπερκαθορισμένες από το ευρύτερο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων και επιταγών:

«Αυτό που μπορεί να εξακριβωθεί στο ασαφές παρελθόν των αγορών είναι

ότι, από την αρχή, ο θεσμός αυτός περιβαλλόταν από δικλίδες ασφαλείας, ειδικά σχεδιασμένες για την προστασία της κοινωνίας από την παρεμβολή των πρακτικών της αγοράς. Η ειρηνική διεκπεραίωση των αγορών διασφαλιζόταν στη βάση τελετουργιών, οι οποίες περιόριζαν τα περιθώρια δράσης τους, εξασφαλίζοντας, από την άλλη, τη δυνατότητα λειτουργίας τους μέσα σε αυστηρά καθορισμένα όρια».

Βασική προϋπόθεση για την εδραίωση της καπιταλιστικής αγοράς είναι η δημιουργία ενιαίας, εσωτερικής, εθνικής αγοράς, την οποία ο Polanyi αναγνωρίζει ως την κατ' εξοχήν ανταγωνιστική μορφή αγοράς· αυτή ουσιαστικά επιβάλλεται από το απολυταρχικό κράτος στις ημιαυτόνομες πόλεις και στα πριγκιπάτα, με την απόσπαση του αποκλειστικού ελέγχου των αστικών και περιφερειακών αγορών από τις αστικές και τοπικές ολιγαρχίες:

«Το σημαντικότερο προϊόν των αγορών –η γέννηση των πόλεων και του αστικού πολιτισμού– ήταν, στην πραγματικότητα, το αποτέλεσμα μιας παράδοξης εξέλιξης: οι πόλεις, τέκνα των αγορών, δεν ήταν μόνον οι φυσικοί τους προστάτες, αλλά και οι κύριοι φορείς αποτροπής της επέκτασης των αγορών στην ύπαιθρο, που θα είχε ως συνέπεια τον επηρεασμό της κρατούσας οικονομικής οργάνωσης. (...) "Περιέχω" και "συγκρατώ" ("contain") αποδίδουν καλύτερα τη διπλή λειτουργία των πόλεων, αναφορικά με τις αγορές, τις οποίες προστάτευαν, αλλά και των οποίων την ανάπτυξη εμπόδιζαν»[13].

Ωστόσο, σε αντίθεση με την εξελικτική ερμηνεία του Braudel, ο Polanyi διαχωρίζει σαφώς τη μερκαντιλιστική περίοδο από εκείνη της εδραίωσης της οικονομίας της αγοράς, εντάσσοντας την πρώτη στις «κοινωνικά θεμελιωμένες» οικονομίες. Η ανάλυση του μερκαντιλισμού υποπίπτει σε ορισμένες ανακρίβειες, ιδιαίτερα σε σχέση με την «προστατευτική» διάσταση της συγκεκριμένης πολιτικής, την οποία ο Polanyi σαφώς υπερτιμά. Αυτό, όμως, δεν αναιρεί τη σπουδαιότητα της απάντησης του συγγραφέα στην τελεολογία που διακρίνει τη φιλελεύθερη προσέγγιση της ιστορικής εξέλιξης του θεσμού της αγοράς.

Το ίδιο το βρετανικό παράδειγμα εμφάνισης και εδραίωσης του φιλελεύθερου δόγματος, ως κυρίαρχης οικονομικής και κοινωνικής ιδεολογίας, χρησιμοποιείται από τον Polanyi για να καταρριφθεί ο μύθος της «φυσικότητας» και του «αναπόφευκτου» της εδραίωσης της οικονομίας της αγοράς. Η βρετανική εμπειρία της τρίτης δεκαετίας του 19ου αιώνα πιστοποιεί, πέρα από κάθε αμφιβολία, πως «ο δρόμος για την ελεύθερη αγορά άνοιξε και παρέμεινε ανοιχτός μόνο με μια τεράστια αύξηση του συνεχούς, κεντρικά ελεγχόμενου παρεμβατισμού. Το να καταστεί η "απλή και φυσική ελευθερία" του Adam Smith συμβατή με τις ανάγκες της ανθρώπινης κοινωνίας, αποτελούσε ένα τρομερά σύνθετο πρόβλημα»[14]. Το εύρος των σαρωτικών κοινωνικών και πολιτικών αλλαγών, που προωθούνται στη δεκαετία του 1830, καταδεικνύει το ρόλο του κράτους στην εδραίωση της οικονομίας της αγοράς. Όπως ακριβώς η βαμβακοβιομηχανία –το καύχημα του φιλελευθερισμού– χρειάσθηκε τη συνδρομή προστατευτικών δασμών για να αναδειχθεί στην κυριότερη εξαγωγική βιομηχανία της χώρας, η θέσπιση του συστήματος της ελεύθερης, αυτορυθμιζόμενης αγοράς απαίτησε έναν εντεινόμενο παρεμβατισμό από πλευράς του κράτους και, κυρίως, μια νέα γραφειοκρατία, ικανή να εποπτεύσει την απρόσκοπτη λειτουργία του συστήματος»[15].

Ήταν όμως και πάλι το κράτος το οποίο αποτέλεσε τον κύριο φορέα του προστατευτικού παρεμβατισμού, που παρατηρείται σε πανευρωπαϊκή κλίμακα, ιδιαίτερα από τις δεκαετίες 1870 και 1880. Η «παραδοξότητα» αυτή της καπιταλιστικής ανάπτυξης αποτελεί ουσιαστικά έκφραση της εγγενούς αντίφασης που χαρακτηρίζει τη διαμόρφωση του καπιταλιστικού πολιτικού εποικοδομήματος: το κράτος, ως μηχανισμός στην υπηρεσία της άρχουσας τάξης, προωθεί ταχέως την εδραίωση της αυτορυθμιζόμενης οικονομίας της αγοράς· παράλληλα, όμως, παρεμβαίνει με αντίμετρα, τα οποία αποσκοπούν στην προσαρμογή της ορμητικότητας της συντελούμενης οικονομικής αλλαγής στις κοινωνικές συνθήκες της εποχής· με άλλα λόγια, στην προστασία της κοινωνίας από τη διαφαινόμενη μαζική απαθλίωση που επιφέρει η αυτορυθμιζόμενη οικονομία της αγοράς, πότε τροποποιώντας τους υπάρχοντες κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς, ώστε να είναι σε θέση να επιβιώσουν στη νέα οικονομική πραγματικότητα και πότε επιβραδύνοντας την οικονομική αλλαγή ή και προσαρμόζοντάς την στις απαιτήσεις της ευρύτερης κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας. Η θεωρία της «διττής κίνησης» (ή της προστατευτικής αντικίνησης) αποτελεί ανεπιφύλακτα τη μεγαλύτερη θεωρητική συμβολή του Polanyi στην ιστορική διερεύνηση των αλλεπάλληλων ευρωπαϊκών και παγκόσμιων κρίσεων, οι οποίες οδήγησαν στα ολοκαυτώματα των δύο παγκοσμίων πολέμων και είναι, ουσιαστικά, διορθωτική της οπτικής του Marx σε σχέση με το ρόλο του κράτους στην καπιταλιστική ανάπτυξη[16].

Η φιλελεύθερη οπτική των πολιτικοοικονομικών ανακατατάξεων, που δρομολογήθηκαν προς το τέλος του 19ου αιώνα, προτάσσει την «αντιφιλελεύθερη, κολλεκτιβιστική συνωμοσία» ως κύρια υπεύθυνη, αρχικά των δυσλειτουργιών και, μετέπειτα, της κατάρρευσης της οι-

κονομίας της αυτορυθμιζόμενης αγοράς. Βιομηχανικές ενώσεις, μονοπωλιακά και συντεχνιακά συμφέροντα, η αντιδραστική κτηματική αριστοκρατία της υπαίθρου και η σοσιαλιστική εργατική τάξη, τέλος, η έκρηξη των εθνικιστικών αναμετρήσεων στην ευρωπαϊκή ήπειρο, αποτελούν το μωσαϊκό που συστρατεύθηκε, με στόχο την υπονόμευση του πρωτοφανούς εγχειρήματος εγκαθίδρυσης μιας πλήρως αυτορυθμιζόμενης, «ελεύθερης» οικονομίας της αγοράς[17].

Στη φιλελεύθερη «θεωρία της συνωμοσίας» –αντίποδα της μαρξιστικής έμφασης στην πάλη των τάξεων– ο Polanyi αντιτάσσει την πολυμορφία της προστατευτικής αντικίνησης, ως ενδεικτική της καθολικής αντίδρασης των ευρωπαϊκών κοινωνιών και κυβερνήσεων στη ραγδαία επέκταση της αυτορυθμιζόμενης αγοράς· σε αυτή την ενστικτώδη αντίδραση, ο Polanyi προσδίδει πρακτικό χαρακτήρα και δεν τη θεωρεί άμεσα συνδεδεμένη με συγκεκριμένο ιδεολογικό ρεύμα ή συνασπισμό συμφερόντων:

«Η μεγάλη ποικιλία των μορφών με τις οποίες εμφανίσθηκε το "κολλεκτιβιστικό" αντικίνημα δεν οφειλόταν σε τυχόν επιλογή του εθνικισμού ή του σοσιαλισμού εκ μέρους των συνασπισμένων συμφερόντων, αλλά αποκλειστικά στην ευρύτητα των ζωτικών κοι-

νωνικών συμφερόντων, που απειλήθηκαν από την επέκταση του μηχανισμού της αγοράς. Έτσι εξηγείται και η σχεδόν καθολική αντίδραση, που προκάλεσε η επέκταση αυτού του μηχανισμού, αντίδραση που, πρωταρχικά, είχε πρακτικό χαρακτήρα».

Αντλώντας επιχειρήματα κυρίως από τη βρετανική νομοθεσία των τριών τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα, ο Polanyi καταδεικνύει πως η ποικιλομορφία των ζητημάτων, τα οποία απαίτησαν παρέμβαση, απέκλειε τη δυνατότητα συντονισμένης δράσης κάποιας ομάδας συμφερόντων, ενώ αναδείκνυε τον πραγματιστικό χαρακτήρα της κρατικής παρέμβασης. Σειρά υποτιθέμενων αντιφιλελεύθερων, «κολλεκτιβιστικών» νόμων –σχετικών με τη δημόσια υγεία, τις συνθήκες εργασίας στα εργοστάσια, την τοπική αυτοδιοίκηση, την κοινωνική ασφάλιση, τα έργα κοινής ωφελείας, κ.λπ.– ψηφίσθηκε από ακραιφνείς φιλελεύθερους πολιτικούς· αποτελούσε έκφραση μιας συνειδητής αντίδρασης του συνόλου του βρετανικού κοινωνικού σώματος στη διαφαινόμενη απειλή της μαζικής αποδιάρθρωσης, την οποία θα επέφερε μια ανεξέλεγκτη εδραίωση της αυτορυθμιζόμενης αγοράς.

Ιδιαίτερα ενισχυτικό της θέσης του Polanyi είναι το γεγονός της παράλληλης εμφάνισης και ανάπτυξης αντιφιλελεύθερης, προστατευτικής νομοθεσίας στην πλειονότητα των ευρωπαϊκών χωρών, ανεξάρτητα από το κοινωνικο-πολιτικό τους καθεστώς. Κατά δεύτερο λόγο, η αποδεδειγμένη προσφυγή σε «αντιφιλελεύθερα», παρεμβατικά μέτρα εκ μέρους των ίδιων των φιλελεύθερων πολιτικών, όταν η πολιτική του laissez-faire απέβαινε ασύμβατη με τις απαιτήσεις της αυτορυθμιζόμενης αγοράς (ο περιορισμός της ελευθερίας των εργατικών συνδικάτων και ο νόμος κατά των τραστ κινούνταν σε μια τέτοια κατεύθυνση).

Η επισήμανση εκ μέρους του Polanyi της προστατευτικής αντικίνησης, ως παράλληλης διαδικασίας προς αυτή της επέκτασης της οικονομίας της αγοράς, αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα, σε συνδυασμό με τη μαρξιστική θεωρία της καπιταλιστικής συγκρότησης. Όπως έχουμε ήδη τονίσει, ο εντοπισμός της εγγενούς αντίφασης που χαρακτηρίζει την ανάπτυξη του καπιταλισμού, στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, λειτουργεί διορθωτικά στον οικονομισμό που χαρακτηρίζει ορισμένα κείμενα του Marx και πολλών από τους θεωρητικούς του επιγόνους, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά στο ρόλο του κράτους και της ταξικής πάλης στη μετάβαση στην οικονομία της αγοράς[18].

Η πολυμορφία της προστατευτικής αντικίνησης, στο εσωτερικό των καπιταλιστικών κρατικών μηχανισμών της Ευρώπης, καταδεικνύει αφενός την καθολικότητα της αντίδρασης των ευρωπαϊκών κοινωνιών στην εξάπλωση της οικονομίας της αγοράς και αφετέρου την πλάνη της κλασικής –και ξεπερασμένης– μαρξιστικής θεώρησης του καπιταλιστικού κράτους ως επιφαινόμενου της οικονομικής βάσης. Ο Polanyi διακρίνει ορθά, στη μαρξιστική θεώρηση της εξέλιξης του καπιταλιστικού κράτους, την επίδραση του οικονομισμού, ο οποίος και αποτελούσε το κυρίαρχο ιδεολογικό ρεύμα στις ευρωπαϊκές κοινωνίες του 19ου αιώνα. Ουσιαστικά, κατά τον Polanyi, ο Marx αγνοεί τη δράση της προστατευτικής αντικίνησης και καταλήγει στην περιγραφή της «μετέωρης κοινωνικά οικονομίας της αγοράς», υποθέτοντας a priori την ολοκληρωτική της επικράτηση.

Η ιστορία της περιόδου 1870-1930 αποδεικνύει πως ουδέποτε κατέστη το καπιταλιστικό κράτος αδρανές εξάρτημα της οικονομικής βάσης, όπως επίσης και πως ουδέποτε διαμόρφωσε το ευρωπαϊκό προλεταριάτο ενιαία ταξική συνείδηση. Αιτία αυτής της εξέλιξης ήταν η μερική μόνο εδραίωση της οικονομίας της αγοράς· η διαφαινόμενη απειλή μαζικής απαθλίωσης, που επιφύλασσε μια άκριτη εφαρμογή των νόμων της οικονομίας της αγοράς, οδήγησε το κράτος να παρέμβει προστατευτικά, ακυρώνοντας, ή τουλάχιστον, απαλύνοντας τις ολέθριες επιπτώσεις της οικονομίας της αγοράς στη ζωή των απειλούμενων κοινωνικών στρωμάτων. Η μαρξιστική οπτική θα ήταν ορθή, εάν επικρατούσε ολοκληρωτικά ο αποχωρισμός της οικονομίας από την κοινωνία και εάν συνετελείτο η καθυπόταξη της τελευταίας στα κελεύσματα της πρώτης. Αυτήν όμως τη διαδικασία εμπόδιζε η προστατευτική αντικίνηση. Η πολυμορφία των στόχων και των κινητηρίων δυνάμεών της αποδεικνύει, κατά τον Polanyi, πως, ουσιαστικά, αυτή αποτελούσε την απάντηση της κοινωνίας στη διαφαινόμενη απειλή και δεν εξέφραζε συγκεκριμένα οικονομικά, ταξικά συμφέροντα:

> *«Οι τάξεις και οι ομάδες που συμμετείχαν κατά διαστήματα στο γενικό προστατευτικό ρεύμα, μετά το 1870, δεν υποκινήθηκαν κατά βάση από τα οικονομικά τους συμφέροντα. Τα "κολλεκτιβιστικά" μέτρα που πάρθηκαν σε αυτή την κρίσιμη περίοδο φανερώνουν ότι, μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις, παρεισέφρεαν τα συμφέροντα μιας μεμονωμένης τάξης και ότι, ακόμη και σε αυτή την περίπτωση, τα συμφέροντα αυτά σπανιότατα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν οικονομικά. (...) Τα μέτρα αυτά απλώς εξυπηρετούσαν ανάγκες ενός βιομηχανικού πολιτισμού, στις οποίες δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν οι μέθοδοι της αγοράς»*[19].

Συμπερασματικά, η προσέγγιση του Polanyi λειτουργεί συμπληρωματικά στη μαρξιστική θεώρηση της καπιταλιστικής κρατικής συγκρότησης, τονίζοντας τον «πλουραλισμό της εξουσίας» στο σύγχρονο καπιταλιστικό κράτος,καθώς και το ρόλο του ως οργάνου κοινωνικής αλλαγής, σε ανταπόκριση προς τις απαιτήσεις των χαμηλότερων και των άμεσα απειλούμενων κοινωνικών στρωμάτων. Από αυτή την άποψη, η καπιταλιστική μεικτή οικονομία μπορεί να θεωρηθεί προϊόν της προστατευτικής αντικίνησης, όπως την αποδίδει το έργο του Polanyi.

Σε ένα ευρύτερο επίπεδο πολιτικής ανάλυσης, ο Polanyi θεωρεί πως στο χαρακτήρα της προστατευτικής αντικίνησης εντοπίζεται η βασική κινητήρια δύναμη του μεγάλου μετασχηματισμού της τρίτης δεκαετίας του 20ού αιώνα: τα μέτρα που πάρθηκαν αποσκοπούσαν κυρίως στην απάλυνση των συνεπειών της εδραίωσης της οικονομίας της αγοράς και όχι στην υπέρβασή της. Κατά συνέπεια, λειτούργησαν αποσπασματικά και, τελικά, υπονομευτικά για την όλη οικονομική συγκρότηση, παρεμποδίζοντας το ελεύθερο εμπόριο με σειρά προστατευτικών –άρα, περιοριστικών– παρεμβάσεων, δυσχεραίνοντας τη συσσώρευση κεφαλαίου και οξύνοντας τους εθνικούς ανταγωνισμούς, σε μια θεωρητικά υπερεθνική οικονομική οργάνωση. Στην ουσία, η προστατευτική αντικίνηση ενέτεινε το λειτουργικό αδιέξοδο της οικονομίας της αγοράς, οδηγώντας στην παγκόσμια κρίση της δεκαετίας του 1930.

Στο εσωτερικό των κρατών, η προστατευτική αντικίνηση οδήγησε τελικά στον περιορισμό της ανθρώπινης ελευθερίας, με την εδραίωση ενός παρεμβατικού, συγκεντρωτικού κράτους στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες και ιδιαίτερα στις ηττημένες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Στη Γερμανία και την Αυστρία, ο κοινωνικός προστατευτισμός ενσωματώθηκε εύκολα στο ιδεολογικό οπλοστάσιο του ναζισμού και, σε συνδυασμό με τον παραδοσιακό αντισημιτισμό και το υποβόσκον ρεβανσιστικό ρεύμα της γερμανικής κοινωνίας, οδήγησε τελικά στην επικράτηση της «νέας» εθνικοσοσιαλιστικής ιδεολογίας.

Τέλος, στο επίπεδο της πολιτικής πρότασης: τόσο το μαρξιστικό μοντέλο ιστορικής θεώρησης του καπιταλισμού, όσο και η οπτική του Polanyi υπερκαθορίζονται από τη λειτουργία τους ως πολιτικές προτάσεις υπέρβασης του καπιταλισμού. Η προσέγγιση του Polanyi είναι ρεφορμιστική, σε σχέση με τη μαρξιστική πολιτική πρόταση, κάτι που γίνεται ιδιαίτερα αισθητό στην εργογραφία των μελών της

σχολής της Βουδαπέστης, μαρξιστών μαθητών του Lukacs, οι οποίοι επηρεάστηκαν βαθύτατα από το έργο του εκπατρισμένου συμπατριώτη τους. Ο Doug Brown συνοψίζει την επίδραση του Polanyi στη θεωρητική σκέψη της σχολής της Βουδαπέστης, κυρίως στην αναγνώριση του καπιταλιστικού κράτους, ως δυνάμει εργαλείου μεταρρύθμισης και κοινωνικής αλλαγής, στα πλαίσια μιας δημοκρατικότερης διαχείρισης του καπιταλισμού, με αυτοδιαχειριστικές και αντιμονοπωλιακές κατευθύνσεις, με παράλληλη τη διατήρηση των πολιτικών θεσμών της σύγχρονης καπιταλιστικής δημοκρατίας[20].

3. Η εκατονταετής ειρήνη

Ένα δεύτερο επίπεδο ανάλυσης του Polanyi είναι αυτό της εδραίωσης και της διαδοχής παγκοσμίων συστημάτων. Ο *Μεγάλος Μετασχηματισμός* δεν αφορά μόνον στην άνοδο και την πτώση της οικονομίας της αγοράς, αλλά και σε ένα ευρύτερο φαινόμενο, τη δύση της βρετανικής ηγεμονίας, *μέσα από την κατάρρευση* του παγκόσμιου συστήματος της pax britannica, ή, όπως την αποκαλεί ο Polanyi, της «εκατονταετούς ειρήνης»[21].

Οι τέσσερις «στυλοβάτες του πολιτισμού του 19ου αιώνα» –η ισορροπία δυνάμεων, ο διεθνής κανόνας του χρυσού, η αυτορυθμιζόμενη αγορά και το φιλελεύθερο κράτος– αποτελούσαν επινοήσεις και εχέγγυα της κοσμοκρατορίας της Βρετανίας, όπως αυτή εδραιώθηκε μετά τους ναπολεόντειους πολέμους. Η περίοδος 1815-1914 χαρακτηρίζεται από την απουσία μείζονος σύρραξης μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων, με παράλληλες εκρήξεις πολυάριθμων περιφερειακών πολέμων, οι οποίοι ουδέποτε απείλησαν την παγκόσμια σταθερότητα[22].

Πρωτοποριακή είναι η επισήμανση του Polanyi για τη στενή αλληλεξάρτηση μεταξύ της παγκόσμιας οικονομικής οργάνωσης και της εδραίωσης της ειρήνης: ο θρίαμβος του «πραγματιστικού φιλειρηνισμού» της περιόδου 1815-1914 δεν οφειλόταν τόσο στην έλλειψη σοβαρών αιτίων σύγκρουσης μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων. Βασική αιτία εδραίωσης της «εκατονταετούς ειρήνης» ήταν η νέα παγκόσμια οικονομική πραγματικότητα, συγκεκριμένα, η σύγκλιση των παγκόσμιων οικονομιών υπό την ηγεμονία του City του Λονδίνου. Η εδραίωση του ελεύθερου εμπορίου και των οικονομικών συναλλαγών, σε παγκόσμια κλίμακα, δημιούργησε ένα στενό πλέγμα αλληλεξάρτησης των διαφόρων εθνικών οικονομιών, έναν «ιστό της αράχνης», στο επίκεντρο του οποίου βρισκόταν το βρετανικό χρηματιστήριο. Η καινούργια πραγματικότητα γέννησε μια νέα διεθνή οντότητα, τα μεγάλα επενδυτικά και τραπεζικά συμφέροντα, έναν απρόσωπο, διεθνιστικό οργανισμό, ο ειρηνοποιός ρόλος του οποίου ήταν πιο αποτελεσματικός ακόμη και από αυτόν της Ιεράς Συμμαχίας:

«Τα μεγάλα τραπεζικά και επενδυτικά συμφέροντα, ένας θεσμός sui generis,

χαρακτηριστικός του τελευταίου τρίτου του 19ου και του πρώτου τρίτου του 20ού αιώνα, λειτουργούσαν ως ο κύριος συνδετικός κρίκος ανάμεσα στην παγκόσμια οικονομική και πολιτική οργάνωση της εποχής»[23].

Η παράδοξη συνύπαρξη μιας «κερδοφόρας» ειρήνης μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων και πολλών μικρών «κερδοφόρων» πολέμων στην υφήλιο, συνιστά την πρώτη ιστορική έκφραση του δόγματος αποφυγής ενός γενικού, ολοκληρωτικού πολέμου –καταστρεπτικού για την παγκόσμια οικονομική οργάνωση– μέσω μικρών, περιφερειακών συρράξεων. Η εξασφάλιση όμως της μόνιμα έπισφαλούς ειρήνης απαιτούσε και άλλους, πολιτικούς, φορείς, τόσο σε διεθνές επίπεδο, όσο και στο εσωτερικό των κρατών· ωστόσο, όπως καταδεικνύει ο Polanyi, αυτοί οι φορείς ήταν στην ουσία δημιουργήματα της οικονομικής παντοκρατορίας της Βρετανίας: η Ευρωπαϊκή Συμφωνία, που διαδέχθηκε την Ιερά Συμμαχία, αποτελούσε στην ουσία μια χαλαρή ένωση ετοιμοπόλεμων κρατών, με σαφώς ελλιπέστερη οργάνωση –αλλά και δυνατότητες ένοπλης παρέμβασης για τη διασφάλιση της ειρήνης– από την προκάτοχό της· η πολιτική της ισχύς πήγαζε από την οικονομική πραγματικότητα, συγκεκριμένα από τη μαζική προσχώρηση των κρατικών οικονομιών στον διεθνή κανόνα του χρυσού. Στο εσωτερικό των κρατών, ο συνταγματισμός, που διαδέχθηκε ως πολιτικό καθεστώς τις διάφορες μορφές δεσποτείας, εξασφάλιζε στο σύστημα υπεύθυνες, συνεργάσιμες, αλλά, το κυριότερο, φιλειρηνικές κυβερνήσεις:

«Ενώ στο πρώτο μισό του αιώνα, τα συνταγματικά δικαιώματα ήταν προγραμμένα και η Ιερά Συμμαχία κατεπατούσε την ελευθερία στο όνομα της ειρήνης, στη διάρκεια του δεύτερου μισού –και πάλι στο όνομα της ειρήνης– συντάγματα επιβλήθηκαν σε ταραχοποιούς δεσπότες από τραπεζίτες με το βλέμμα στραμμένο στις επιχειρήσεις. (...) Ο διεθνής κανόνας του χρυσού και ο συνταγματισμός υπήρξαν τα εργαλεία που επέβαλαν την άποψη του City του Λονδίνου στις μικρές χώρες που είχαν υιοθετήσει αυτά τα σύμβολα προσχώρησης στη νέα παγκόσμια τάξη. Η Pax Britannica συχνά επιβαλλόταν με την απειλή των κανονιοφόρων, συχνότερα όμως με έγκαιρες παρασκηνιακές κινήσεις στο διεθνές νομισματικό σύστημα»[24].

Χαρακτηριστικό του πραγματισμού, που διέπνεε τη νέα παγκόσμια τάξη πραγ-

μάτων, μετά τη μάχη του Βατερλώ, είναι η διασφάλιση των οικονομικών συναλλαγών μεταξύ αντιπάλων πλευρών, ακόμη και σε καιρό σύγκρουσης. Οι πόλεμοι της Γαλλικής Επανάστασης αποτελούν κατά τον Polanyi την τελευταία περίπτωση κατάσχεσης της περιουσίας υπηκόων του εχθρού στην εμπόλεμη ζώνη, με την έκρηξη των εχθροπραξιών. Με τον Κριμαϊκό Πόλεμο γίνεται σταδιακά καθεστώς η ανοχή –αν όχι η διευκόλυνση– των συναλλαγών μεταξύ των αντιπάλων στρατοπέδων, δηλαδή η ενίσχυση των μέτρων προστασίας της επιχειρηματικής δραστηριότητας σε καιρό πολέμου.

Κοινωνικοί φορείς του φιλειρηνισμού της περιόδου 1815-1914 υπήρξαν τα μεσαία αστικά στρώματα, αφού εγκατέλειψαν τον επαναστατικό τους προσανατολισμό της προναπολεόντειας περιόδου, υπό τις απαιτήσεις της νέας παγκόσμιας οικονομικής οργάνωσης. Τη θέση της «αντιδραστικής ειρήνης» της Ιεράς Συμμαχίας κατέλαβε η νέα ειρήνη της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας.

> *«Και στις δυο περιπτώσεις, το ενδιαφέρον για την ειρήνη είχε αποτέλεσμα μόνον επειδή ήταν σε θέση να θέσει στην υπηρεσία του την ισορροπία δυνάμεων, παρέχοντάς της κοινωνικά όργανα ικανά για απευθείας επαφές με τις δρώσες εσωτερικές δυνάμεις της κάθε χώρας. Υπό την Ιερά Συμμαχία, τα όργανα αυτά ήταν ο φεουδαλισμός και οι μοναρχίες, ενισχυμένα από την υλική και πνευματική δύναμη της εκκλησίας· υπό την Ευρωπαϊκή Συμφωνία, ήταν το διεθνές επενδυτικό κεφάλαιο και τα εθνικά τραπεζικά συστήματα που ήταν συνδεδεμένα με αυτό».*

Η διεισδυτική ματιά του Polanyi εντοπίζει τη βασική αδυναμία του παγκόσμιου συστήματος του 19ου αιώνα ακριβώς στην οικονομική βάση του: παρά τα πολλά και μεγάλα του πλεονεκτήματα, έναντι παλαιότερων συστημάτων παγκόσμιας ισορροπίας –κυρίως εξαιτίας της προσαρμοστικότητάς του και της απορροφητικότητας των ανακατατάξεων– το σύστημα της «εκατονταετούς ειρήνης» εξαρτούσε την επιβίωσή του αποκλειστικά από τη διαιώνιση του φιλελεύθερου δόγματος ως παγκόσμιας οικονομικής οργάνωσης. Στην περίοδο της απόλυτης επικράτησης του βρετανικού φιλελευθερισμού και του «τοποτηρητή» του –του διεθνούς κανόνα του χρυσού– η πιθανότητα μιας γενικευμένης σύρραξης ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτη· με τη σταδιακή, όμως, αποδέσμευση των εθνικών οικονομιών από το φιλελεύθερο δόγμα –φάση την οποία ουδέποτε προέβλεψε η υπέρμετρη φιλελεύθερη αισιοδοξία– η δυνατότητα διατήρησης της παγκόσμιας ειρήνης εξέλιπε. Μαζί με την κατάρρευση του φιλελευθερισμού ως κυρίαρχου οικονομικού δόγματος, σημειώθηκε η κατάρρευση της διεθνούς ισορροπίας δυνάμεων και η έναρξη της ξέφρενης κούρσας για την κατάκτηση αποικιακών αγορών. Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις διαβαίναν το κατώφλι του πολέμου, αλλά η φιλελεύθερη κοσμοκράτειρα Βρετανία ήταν η λιγότερο προετοιμασμένη για να τον αντιμετωπίσει[25].

Αναφορικά με τη βρετανική ηγεμονία, εξαιρετικής σπουδαιότητας είναι η σύνδεση που επιχειρεί ο Polanyi μεταξύ του κρατούντος φιλελεύθερου οικονομικού δόγματος της περιόδου και της σταδιακής συρρίκνωσης της βρετανικής ισχύος. Ο ιδιότυπος «αντιμιλιταρισμός» του φιλελευθερισμού αποτελεί, κατά το συγγραφέα, τη βασική αιτία της ελλιπούς προετοιμασίας της Βρετανίας για την περίπτωση μείζονος σύρραξης. Η φανατική προσήλωση στο δόγμα της συρρίκνωσης των δημοσίων δαπανών –με ιδιαίτερη έμφαση στην άμυνα– σε συνδυασμό με την ακράδαντη πίστη στη διαιώνιση της ειρήνης και της «παγκόσμιας οικονομικής αρμονίας» οδήγησαν τις φιλελεύθερες κυβερνήσεις της χώρας σε δραστικές περικοπές των αμυντικών κονδυλίων, ενώ δεν ήταν λίγες οι διαμαρτυρίες των φιλελεύθερων –μη εξαιρουμένου και του Disraeli– ενάντια στην προσάρτηση νέων εδαφών στην αχανή βρετανική αυτοκρατορία[26].

Στην πεντηκονταετία που ακολούθησε το Βατερλώ, η βρετανική στρατιωτική ισχύς παρέμεινε στάσιμη, ενώ οι αμυντικές δαπάνες δεν ξεπερνούσαν το 2 έως 3% του ΑΕΠ. Οι επίγονοι του Adam Smith ουδεμία διάθεση είχαν να οργανώσουν το κράτος με την προοπτική του πολέμου· αποτέλεσμα, η παντελής ανικανότητα της μικρής κρατικής γραφειοκρατίας να οργανώσει τη χώρα σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης, γεγονός που έγινε αισθητό στον Κριμαϊκό Πόλεμο[27].

Έχοντας ζήσει την οδυνηρή εμπειρία δύο παγκοσμίων συρράξεων, ο Polanyi είναι ιδιαίτερα καυστικός στην καταδίκη της φιλελεύθερης εθελοτυφλίας και ανικανότητας προσαρμογής στις ραγδαίες παγκόσμιες εξελίξεις της περιόδου 1917-1939, περίοδος η οποία σηματοδοτεί το τέλος της βρετανικής κοσμοκρατορίας. Επιπλέον, στο ευρύτερο επίπεδο της ανάλυσης της διαδοχής των παγκοσμίων συστημάτων, σπουδαιότατος είναι ο εντοπισμός των σαθρών θεμελίων της ειρήνης της περιόδου 1815-1939. Η ολοσχερής εξάρτηση της τελευταίας από μια παγκόσμια οικονομική οργάνωση, που αποδείχθηκε εφήμερη, οδήγησε τον κόσμο στην ολέθρια περιπέτεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, για την οποία καλύτερα προετοιμασμένοι ήταν ακριβώς εκείνοι που είχαν έγκαιρα διαγνώσει –και προωθήσει– την κατάρρευση του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος[28].

Η αυγή του 20ού αιώνα σημαδεύθηκε από τη σταδιακή κατάρρευση του παγκόσμιου συστήματος ισορροπίας δυνάμεων– με τη διαμόρφωση δύο βασικών αντίπαλων σχηματισμών και την αντίστοιχη κατάρρευση της διεθνούς οικονομικής οργάνωσης, αναπόφευκτη απόρροια των εγγενών αντιφάσεων του εγχειρήματος εγκαθίδρυσης μιας αυτορυθμιζόμενης αγοράς. Οι εθνικές κυβερνήσεις προχώρησαν σε μέτρα προστασίας των κοινωνιών τους από τη διαφαινόμενη μαζική αποδιάρθρωση που επέφερε ο άκριτος φιλελευθερισμός. Στο επίπεδο των εξωτερικών σχέσεων, αυτό σήμαινε την έξαρση του μονοπωλιακού ανταγωνισμού και μια ξέφρενη κούρσα κατάκτησης αποικιακών αγορών. Η παγκόσμια αρμονία είχε θρυμματισθεί, ενώ, έπειτα από μια σύντομη ανάπαυλα ευημερίας στη δεκαετία του 1920, το σύστημα της αυτορυθμιζόμενης αγοράς έφθασε σε οριστικό αδιέξοδο. Η ικανότητα αποτροπής συρράξεων από πλευράς του διεθνούς επενδυτικού κεφαλαίου συρρικνωνόταν ταχύτατα, ενώ ο διεθνής κανόνας του χρυσού κηρύχθηκε ανενεργός από την πλειοψηφία των κυβερνήσεων. Ο πολιτισμός του 19ου αιώνα κατέρρεε μαζί με την pax britannica. Αυτό όμως ελάχιστα προβλημάτιζε τους Βρετανούς, οι οποίοι –παρά την οδυνηρή εμπειρία του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου– παρέμειναν παθητικοί θεατές της προετοιμασίας της ναζιστικής Γερμανίας για τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο:

> *«Όπως ακριβώς η γερμανική αυταρχία ήταν προϊόν στρατηγικών και πολιτικών σχεδιασμών, η στρατηγική και εξωτερική πολιτική της Βρετανίας καθοριζόταν από τη συντηρητική οικονομική της θεώρηση. Η στρατηγική της περιορισμένης εμπλοκής αντανακλούσε τις ιδέες ενός εμπορίου, το οποίο νοιώθει ασφαλές, όσο το ναυτικό του είναι σε θέση να διασφαλίσει την ομαλή διακίνηση των εμπορευμάτων, που το σταθερό του νόμισμα αγοράζει στις επτά θάλασσες. Ο Hitler είχε ήδη κατακτήσει την εξουσία όταν, το 1933, ο Duff Cooper υπερασπιζόταν τις περικοπές στον αμυντικό προϋπολογισμό του 1932, ισχυριζόμενος ότι "μια εθνική χρεοκοπία συνιστά πολύ μεγαλύτερο κίνδυνο από αυτόν που επιφυλάσσει μια ανεπαρκής πολεμική μηχανή"»*[29].

Η πρωτοποριακή πρόταση του Polanyi για την προσέγγιση της διαδοχής των παγκοσμίων συστημάτων συμπυκνώνεται στη διάσημη διατύπωση, η οποία ακολουθεί ως εισαγωγή της επόμενής μας ενότητας:

«Για να κατανοήσουμε τον γερμανικό φασισμό, πρέπει να επιστρέψουμε στη ρικαρντιανή Αγγλία. Ο 19ος αιώνας υπήρξε αναμφισβήτητα ο αιώνας της Αγγλίας. Η βιομηχανική επανάσταση ήταν ένα βρετανικό γεγονός. Η οικονομία της αγοράς, το ελεύθερο εμπόριο και ο διεθνής κανόνας του χρυσού ήταν βρετανικές επινοήσεις. Αυτοί οι θεσμοί κατέρρευσαν παντού στη δεκαετία του '20»[30].

4. Η άνοδος του φασισμού

Φανατικός πολέμιος του φασισμού και πολιτικός πρόσφυγας εξαιτίας του, ο Polanyi αφιέρωσε σημαντικό μέρος του έργου του στη διερεύνηση, ανάλυση και καταδίκη του φασιστικού φαινομένου. Η προσέγγισή του στην εμφάνιση, εξάπλωση και εδραίωση του φασισμού τον διαφοροποιεί σαφώς από τις φιλελεύθερες αντιφασιστικές κριτικές και εν μέρει από τις μαρξιστικές.

Ο Polanyi εντοπίζει την προϊστορία του φασισμού στην κατάρρευση της παγκόσμιας οικονομίας της αγοράς, όπως αυτή επήλθε με ιδιαίτερη σφοδρότητα στις αρχές της δεκαετίας του 1930, αλλά και στις πολιτικο-κοινωνικές ανακατατάξεις που σημάδεψαν τις πρώτες δύο δεκαετίες της Ευρώπης του μεσοπολέμου. Έντονη είναι η πεποίθησή του ότι, παρά τη φαινομενική της επαναστατικότητα (λόγω Οκτωβριανής Επανάστασης), η πρώτη μεταπολεμική δεκαετία ήταν βαθιά συντηρητική, συνιστώντας ουσιαστικά μια απόπειρα παλινόρθωσης της προ του 1914 τάξης:

«Όσο κι αν ήταν εντυπωσιακές οι επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις της μεταπολεμικής δεκαετίας, δεν αποτελούσαν παρά μόνο μηχανικές αντιδράσεις στην ήττα ή, το πολύ, αναβιώσεις του γνώριμου στη Δύση φιλελευθερισμού και συνταγματισμού, αυτή τη φορά στο χώρο της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης»[31].

Σημαντικότατες είναι, αντιθέτως, οι αλλαγές που συμβαίνουν στην οικονομική ζωή, ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1930: η κατάρρευση του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος με την εγκατάλειψη του κανόνα του χρυσού από τη Βρετανία, η διακήρυξη του New Deal στις ΗΠΑ, το πενταετές πρόγραμμα της κομμουνιστικής Ρωσίας, η εθνικοσοσιαλιστική επανάσταση στη Γερμανία και, τέλος, η κατάρρευση της Κοινωνίας των Εθνών, υπό το βάρος της επίθεσης νέων, αυταρχικών αυτοκρατοριών. Στην εξιστόρηση του Polanyi, προφανής είναι η πρωτοκαθεδρία της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, ειδικότερα της πτώσης της αυτορυθμιζόμενης αγοράς, την οποία ο συγγραφέας θεωρεί «μήτρα» όλων των κατοπινών θυελλωδών εξελίξεων:

«Θέση μας είναι ότι οι ρίζες της κρίσης βρίσκονται στην απειλητική κατάρρευση του παγκόσμιου οικονομικού

συστήματος, το οποίο λειτουργούσε αποσπασματικά από την αρχή του αιώνα και καταστράφηκε τελικά από τον πόλεμο και τις συνθήκες που ακολούθησαν. Αυτό έγινε ιδιαίτερα αισθητό στη δεκαετία του '20, όταν σχεδόν κάθε εσωτερική κρίση στην Ευρώπη κορυφωνόταν εξαιτίας κάποιου ζητήματος εξωτερικών οικονομικών σχέσεων. Οι σπουδαστές της πολιτικής κατέτασσαν τώρα τις χώρες, όχι σύμφωνα με τις ηπείρους, αλλά σύμφωνα με το βαθμό προσχώρησής τους σε μια συνετή νομισματική πολιτική».

Η τυφλή προσήλωση στο φιλελεύθερο δόγμα της «συνετής νομισματικής πολιτικής», υπό τη γενική καθοδήγηση της Γενεύης, σε συνδυασμό με την οικονομική κρίση που είχε επιφέρει ο πόλεμος, ιδιαίτερα στα ηττημένα έθνη, οδήγησε σε πολιτικές ανακατατάξεις και στην πολιτική οπισθοδρόμηση που, σύμφωνα με τον Polanyi, αποτελεί το βασικό στίγμα των δύο πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών. Τα απελπισμένα μέτρα που πήρε η δημοκρατία της Βαϊμάρης, για να απαλύνει τους όρους της συνθηκολόγησης, οδήγησαν στη χρεοκοπία της εισοδηματικής τάξης, συνέπεια της οποίας ήταν η μαζική προσχώρησή της στις τάξεις του ναζιστικού κόμματος. Σε πλήθος χωρών, τόσο στη δυτική, όσο και στην κεντρο-ανατολική Ευρώπη, δημοκρατικές και σοσιαλιστικές κυβερνήσεις έχαναν την εξουσία, στο όνομα μιας συνετής νομισματικής πολιτικής. Οι ασταμάτητες νομισματικές κρίσεις μετατόπισαν τελικά το βάρος από τα άπορα βαλκανικά έθνη στη δυτική Ευρώπη και τις ΗΠΑ. Όταν αυτές κλυδωνίσθηκαν από την πρόωρη σταθεροποίηση των ευρωπαϊκών νομισμάτων,η κατάλυση πέρασε στην τελική της ευθεία.

Στο εσωτερικό των κρατών, η οικονομική κρίση είχε τεράστιο κοινωνικό αντίκτυπο, ιδιαίτερα εμφανές στα φαινόμενα καιροσκοπικού πλουτισμού, τα οποία συμβάδιζαν με τη μαζική πτώχευση της μεσαίας τάξης. Η «φυγή του κεφαλαίου» –που ο Polanyi θεωρεί πρωτόφαντο γεγονός στην οικονομική ιστορία της Δύσης– οδήγησε στην ανατροπή των φιλελεύθερων και σοσιαλιστικών κυβερνήσεων της Γαλλίας, το 1925 και 1938, ενώ ενίσχυε το υποβόσκον φασιστικό κίνημα στη Γερμανία. Συνέπεια των κατακλυσμιαίων ανακατατάξεων, του μεγάλου μετασχηματισμού που συντελούνταν, παρασέρνοντας όλη την ανθρωπότητα, ήταν η απελευθέρωση δυνάμεων και ιδεολογιών στο εσωτερικό όλων των κρατών, οι οποίες και οδήγησαν στο ολοκαύτωμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Φυσική απόρροια της κατάρρευσης της οικονομίας της αυτορυθμιζόμενης αγοράς ήταν η εμφάνιση του φασισμού, στον οποίο ο Polanyi αναγνωρίζει μια «πρωτοτυπία», δηλαδή μια σχετική αυτο-

νομία από πολιτικούς ή ιδεολογικούς παράγοντες[32]. Σε ένα ιδιαίτερα σημαντικό άρθρο του το 1935, ερχόμενος σε αντίθεση με σύγχρονούς του παρατηρητές, ο Polanyi βλέπει την εξάπλωση του φασισμού στις περισσότερες χώρες ανεξάρτητα από τοπικά αίτια και εθνικούς παράγοντες, όπως λ.χ., η συνθήκη των Βερσαλλιών ή ο πρωσικός μιλιταρισμός. Ο φασισμός άγγιξε όλες τις κουλτούρες και τις κοινωνίες, σε όλες τις ηπείρους, ανεξάρτητα από τοπικές παραδόσεις και ιδιομορφίες:

«Ουσιαστικά, δεν υπήρχε κάποια συγκεκριμένη μορφή ιστορικού υποστρώματος –θρησκευτικής, πολιτισμικής ή εθνικής παράδοσης– που να καθιστούσε μια χώρα απροσπέλαστη στη φασιστική εισχώρηση, από τη στιγμή που είχαν δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις εμφάνισής της»[33].

Μόλις όμως δημιουργηθούν οι «προϋποθέσεις εμφάνισης» του φασισμού, ο Polanyi διακρίνει την ενεργό, αν και υπόγεια, συμμετοχή στο φασιστικό κίνημα υψηλά ισταμένων κύκλων της αστικής εξουσίας. Καίριας σημασίας είναι η επισήμανση της αυτονομίας του φασισμού από λαϊκές εκδηλώσεις συμπαράταξης και στήριξης, τις οποίες ο φασισμός χρειαζόταν για θεαματικές επιδείξεις ισχύος· η δυναμική του φασισμού εξαρτώταν κυρίως από την υψηλή προστασία που προσέφεραν στους ηγέτες οι κύκλοι της άρχουσας τάξης, προστασία η οποία, ουσιαστικά, εκμηδένιζε τους κινδύνους που αντιμετώπιζε κάθε επίδοξη επαναστατική ομάδα, σε περίπτωση αποτυχίας του εγχειρήματός της[34].

Στο πολιτικό και κοινωνικό, επομένως, επίπεδο, ο Polanyi συνδέει την εξάπλωση του φασισμού με δύο κυρίαρχες πολιτικές τάσεις της δεκαετίας του 1920, την αντεπανάσταση και τον εθνικιστικό ρεβιζιονισμό, άμεσα προϊόντα των μεταπολεμικών εξελίξεων και ιδιαίτερα της συνθηκολόγησης και των σοσιαλιστικών επαναστάσεων που την ακολούθησαν. Οι αντεπαναστάσεις είχαν σκοπό την αποκατάσταση της παλαιάς τάξης πραγμάτων, που είχε διαταραχθεί στα άμεσα μεταπολεμικά χρόνια και φορείς τους ήταν οι προσωρινά ηττημένες τάξεις και ομάδες, όπως οι εκθρονισμένες δυναστείες, η αριστοκρατία, η εκκλησία, η βαριά βιομηχανία και τα συνδεδεμένα με αυτές κόμματα. Αντίπαλός τους, το φάσμα του μπολσεβικισμού που η Οκτωβριανή Επανάσταση άπλωσε στην Ευρώπη. Εκτελεστικό τους όργανο, οι φασιστικές ομάδες, οι οποίες και διεκδικούσαν μεγαλύτερο μερίδιο μελλοντικής εξουσίας, ως αντίτιμο των πολύτιμων υπηρεσιών τους. Αυτή η συνύπαρξη και συνεργασία συντηρητικών και φασιστών λήγει, κατά τον Polanyi, στη δεκαετία του 1920, όταν μια προσωρινή ανάπαυλα στην οικονομική κρίση και η επικράτηση συντηρητικών κυβερνήσεων σε χώρες όπως η Αυστρία, οι χώρες της Βαλτικής, η Βουλγαρία και η Ουγγαρία, οδηγούν στον –προσωρινό– πολιτικό παραγκωνισμό του φασισμού, με εξαίρεση την Ιταλία.

Η ριζική ωστόσο επιδείνωση της οικονομικής κρίσης, στο τέλος της δεκαετίας του 1920, ανασύρει το φασισμό από την πολιτική του λαθροβίωση στο εσωτερικό ευρύτερων αντιδραστικών σχηματισμών και τον καθιστά πολιτικό πρωταγωνιστή και, αργότερα, απόλυτο κυρίαρχο. Η συστηματική προσφυγή στη φασιστική βία από πλευράς των συντηρητικών κυβερνήσεων, με σκοπό την καταστολή της σοσιαλιστικής απειλής, είχε οδηγήσει σε μια πλήρη παρακμή των ήδη φθαρμένων δημοκρατικών θεσμών· μαζί με την οικονομική κατάρρευση και την πολιτική αποδιάρθρωση, επήλθε και η φασιστική κατάληψη της εξουσίας:

«Στην πραγματικότητα, ο ρόλος του φασισμού καθορίσθηκε από έναν παράγοντα: την κατάσταση του συστήματος της αγοράς. Στη διάρκεια της περιόδου 1917-23, οι κυβερνήσεις επιζητούσαν σποραδικά τη συνδρομή του φασισμού στην αποκατάσταση της ένομης τάξης: τίποτε άλλο δε χρειαζόταν για τη διασφάλιση της λειτουργίας του συστήματος της αγοράς. Ο φασισμός δεν γνώριζε ανάπτυξη. Μετά το 1930, η οικονομία της αγοράς περνούσε μια γενικευμένη κρίση. Μέσα σε λίγα χρόνια, ο φασισμός ήταν παγκόσμια δύναμη».

Σύμφωνα με τη θεώρηση του Polanyi, ο φασισμός πέτυχε επειδή επωφελήθηκε από την καθολική κατάρρευση των θεσμών ελέγχου και ρύθμισης του καπιταλιστικού συστήματος του 19ου αιώνα (της διπλωματίας, της ισορροπίας δυνάμεων, του διεθνή κανόνα του χρυσού, της αυτορυθμιζόμενης αγοράς και του φιλελεύθερου κράτους). Στην τάση αυτοπροστασίας της κοινωνίας, όπως αυτή εκφράσθηκε διαφορετικά με το σοσιαλισμό ή το New Deal του F.D. Roosevelt, ο φασισμός προσέφερε τη δική του, διεστραμμένη εκδοχή ελέγχου και χειραγώγησης της χαοτικής κατάστασης του καπιταλιστικού συστήματος:

«Αν ποτέ υπήρξε κάποιο πολιτικό κίνημα το οποίο ανταποκρινόταν στις απαιτήσεις μιας αντικειμενικής πραγματικότητας και δεν ήταν προϊόν τυχαίων αιτίων, αυτό ήταν ο φασισμός. (...) Η φασιστική λύση στο αδιέξοδο του φιλελεύθερου καπιταλισμού μπορεί να θεωρηθεί μεταρρύθμιση της οικονομίας της αγοράς, με αντίτιμο την εκρίζωση όλων των δημοκρατικών θεσμών, τόσο στη βιομηχανία, όσο και στην πολιτική. Με αυτό τον τρόπο θα διασωζόταν το απειλούμενο οικονομικό σύστημα, ενώ οι ίδιοι οι άνθρωποι υπέστησαν μια επανεκπαίδευση, σχεδιασμένη για να στερήσει από το άτομο την ανθρώπινή του υπόσταση και να το καταστήσει ανίκανο να λειτουργήσει ως υπεύθυνο μέλος του πολιτικού σώματος»[35].

Ένας συνδυασμός οικονομικών κρίσεων, νέων εθνικών πολιτικών και ταξικών ανταγωνισμών οδήγησε τελικά στην ενίσχυση και κατοπινή εδραίωση του φασισμού. Σε χώρες όπως η Ιταλία και η Γερμανία, η άρχουσα τάξη ουσιαστικά εγκατέστησε τους φασίστες στην εξουσία, παρασυρμένη από τη δίνη της μεταπολεμικής οικονομικής καταστροφής και δέσμια του εθνικιστικού ρεβιζιονισμού της. Σε χώρες όπως η Αγγλία ή η Γαλλία, το φασιστικό κίνημα ουδέποτε απέκτησε πρόσβαση στην εξουσία, εξαιτίας του αντιπατριωτισμού του, ο οποίος το καθιστούσε ελάχιστα δημοφιλές.

Τέλος, αναφορικά με τη διεθνή συγκυρία, εξαιρετικά εύστοχη είναι η παρατήρηση του Polanyi ότι σπουδαίο όπλο, κυρίως του γερμανικού ναζισμού, ήταν ο έξαλλος αντικομμουνισμός του δυτικού κόσμου. Έχοντας συνειδητοποιήσει τα όρια του παραπαίοντος διεθνούς συστήματος καθώς και την έλευση του μεγάλου μετασχηματισμού, η ναζιστική Γερμανία εργαζόταν συνειδητά στην κατεύθυνση της ανάληψης της παγκόσμιας ηγεμονίας στην υπέρβαση του τέλματος της οικονομίας της αγοράς, αλλά και του εκθρονισμού του μπλοκ των παραδοσιακών μεγάλων δυνάμεων. Στην προσπάθειά της αυτή, πέτυχε να συσπειρώσει ολόκληρο τον καπιταλιστικό κόσμο εναντίον της κομμουνιστικής απειλής, με αποτέλεσμα την ανοχή των νικητριών δυνάμεων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στις συνεχείς εκμέρους της παραβιάσεις των όρων της συνθηκολόγησης, οικονομικών και στρατιωτικών.

5. Ο Polanyi και η οικονομική ανθρωπολογία – Το «πολιτισμικό κενό» της κοινωνίας της αγοράς

Η συνάντηση του Polanyi με την κοινωνική και τη νεοεμφανιζόμενη οικονομική ανθρωπολογία δεν οδήγησε μόνο στην αποκρυστάλλωση της ιδιαίτερής του προσέγγισης των προκαπιταλιστικών φυλετικών κοινωνιών, στην οποία αναφερθήκαμε εν συντομία, στη δεύτερη ενότητα της εργασίας μας. Η μελέτη του για τη ρα-

γδαία εξαθλίωση των φυλετικών κοινωνιών, υπό την πίεση της εισαχθείσας καπιταλιστικής οργάνωσης εργασίας και κοινωνίας, κατέληξε στην επισήμανση της στενής διαπλοκής μεταξύ της οικονομικής οργάνωσης και άλλων πεδίων της κοινωνικής ύπαρξης σε όλες τις ανθρώπινες κοινωνίες. Βασιζόμενος στα πορίσματα της ανθρωπολογικής έρευνας, ο Polanyi προχώρησε σε μιαν αντίστροφη κατεύθυνση από τους σύγχρονούς του μελετητές, προσεγγίζοντας τις συνθήκες ζωής των φτωχότερων τάξεων της Αγγλίας του 19ου αιώνα, υπό το φως των συνθηκών στις αποικιακές φυλετικές κοινωνίες του 20ού. Κατά τον Polanyi, εμφανής είναι η ομοιότητα –αν όχι η ταύτιση– των συνθηκών ζωής του πρώιμου καπιταλισμού με τις συνθήκες των αποικιακών κοινωνιών.

Ο παραλληλισμός της φυλετικής εξαθλίωσης με την ταξική κατάπτωση του 19ου αιώνα, από πλευράς του Polanyi, ήταν πρωτοποριακός και τεράστιας σημασίας για τους κοινωνιολόγους του σύγχρονου καπιταλισμού: απαντώντας στη διαστρεβλωτική οπτική του φιλελεύθερου οικονομισμού, ο Polanyi αποδεικνύει ότι η εξαθλίωση των εργαζόμενων στρωμάτων της βιομηχανικής επανάστασης ήταν αποτέλεσμα μιας πολιτισμικής καταστροφής, μη μετρήσιμης με οικονομικά κριτήρια. Με αυτό τον τρόπο, ο Polanyi φέρει στην επιφάνεια, για πρώτη φορά, ένα τεράστιο πρόβλημα, το οποίο, στις σημερινές συνθήκες του ώριμου καπιταλισμού, έχει πλέον εδραιωθεί ως αναπόσπαστο στοιχείο της καθημερινότητας των ευρωπαϊκών και ιδίως των αμερικανικών μεγαλουπόλεων: την πολιτισμική κατάρρευση και κοινωνική περιθωριοποίηση των κατώτερων οικονομικά στρωμάτων[36].

Η προσέγγιση του Polanyi στις φυλετικές κοινωνίες, αλλά και στην αγγλική κοινωνία του 19ου αιώνα, προσδίδει μια άλλη διάσταση στην καπιταλιστική εκμετάλλευση, όπως την αντιμετωπίζει –κυρίως οικονομικά– ο μαρξισμός: ο Polanyi τονίζει πως, αν μια αιφνίδια και βίαιη οικονομική αλλαγή στερήσει από μια ανθρώπινη κοινότητα κάθε νόημα και περιεχόμενο στην κοινωνική της ύπαρξη, τότε ακολουθεί μια πολιτισμική κατάρρευση, οι συνέπειες της οποίας είναι πολύ πιο οδυνηρές από τις μετρήσιμες οικονομικές απώλειες (εκμετάλλευση). Όπως οι ιθαγενείς της Αφρικής και των νησιών του Ειρηνικού, η αγγλική κοινωνία της βιομηχανικής επανάστασης υπέστη την καταλυσμιαία επέλαση της οικονομίας της αγοράς, η σφοδρότητα της οποίας προκάλεσε μια δίχως προηγούμενο κοινωνική αποδιάρθρωση και πολιτισμική κατάρρευση:

«Η εξάπλωση της οικονομίας της αγοράς κατέστρεψε την παραδοσιακή αγροτική κοινωνία, την κοινότητα του χωριού, την οικογένεια, την παλιά μορφή ιδιοκτησίας γης, τα ήθη και τις αξίες, οι οποίες στήριζαν τη ζωή σε ένα δεδομένο πολιτιστικό περιβάλλον. Η προστασία που προσέφερε η Speenhamland απλώς επιδείνωσε την κατάσταση. Στη δεκαετία του 1830, η κοινωνική καταστροφή του απλού λαού ήταν τόσο ολοσχερής, όσο και αυτή των Kaffir σήμερα».[37]

Ιδιαίτερη είναι η έμφαση που δίνει ο Polanyi στην εμπορευματοποίηση της εργασίας, την οποία, σε μια παράλληλη θεώρηση με τον Marx, θεωρεί τον μεγαλύτερο κίνδυνο διάσπασης του συνεκτικού ιστού της ανθρώπινης κοινωνίας και, τελικά, του αφανισμού της. Και πάλι, «ζωντανό» και οδυνηρό παράδειγμα του προσφέρουν οι φυλετικές κοινωνίες των αποικιών:

«Ο διαχωρισμός της εργασίας από τις υπόλοιπες δραστηριότητες της ζωής και η υπαγωγή της στους νόμους της αγοράς ισοδυναμούσε με εκμηδένιση όλων των οργανικών μορφών ύπαρξης και την αντικατάστασή τους από ένα διαφορετικό, ατομικιστικό τρόπο οργάνωσης. (...) Σήμερα, η συνέπεια αυτή της εδραίωσης μιας αγοράς εργασίας είναι καταφανής στις αποικιακές χώρες. Οι ιθαγενείς αναγκάζονται να πωλήσουν την εργασία τους για να επιβιώσουν οικονομικά. Γι' αυτό το σκοπό, πρέπει να καταστραφούν οι παραδοσιακοί τους θεσμοί και να αποτραπεί μια αναβίωσή τους».[38]

Η ραγδαία συρρίκνωση του πληθυσμού της αγγλικής υπαίθρου και η συσσώρευση μεγάλων μαζών στα νέα βιομηχανικά κέντρα της χώρας, οδήγησαν στον αφανισμό της παραδοσιακής, αγροτικής κοινωνίας και κουλτούρας και τη δημιουργία ενός «πολιτισμικού κενού»· τα νέα αστικά κέντρα –οι τρισάθλιες συνοικίες με παντελή έλλειψη υγιεινής και κάθε υποδομής που απαθανάτισαν ο Engels αλλά και ο Dickens– ήταν περισσότερο «στρατόπεδα συγκέντρωσης», δεξαμενές εργατικής εφεδρείας για τα γειτονικά εργοστάσια, όπου στοιβάζονταν οι ξεριζωμένοι της υπαίθρου, παρά πόλεις με υποδομή, κοινωνική διαστρωμάτωση και, το κυριότερο, πολιτισμικές παραδόσεις:

«Στις νέες πόλεις, δεν υπήρχε εδραιωμένη μεσαία τάξη, ένας πυρήνας αρχιμαστόρων και τεχνιτών, αξιοσέβαστων μικροαστών, που θα μπορούσε να αποτελέσει το χώρο κοινωνικής ένταξης για τον τραχύ μεροκαματιάρη, ο οποίος, προσελκυμένος από τα υψηλά ημερομίσθια ή διωγμένος από τη γη του εξαιτίας των περιφράξεων, δούλευε σαν σκλάβος στα πρώτα εργοστάσια. Η βιομηχανική πόλη της κεντρικής και βορειοδυτικής Αγγλίας ήταν μια πολιτισμική έρημος· τα παραπήγματά της απλώς αντανακλούσαν την έλλειψη παράδοσης και αυτοσεβασμού των πολιτών»[39]

Η κοινωνική υποβάθμιση και η πολιτισμική απαθλίωση των νέων «αστών» κορυφώθηκαν στην περίοδο της Speenham-

νομία από πολιτικούς ή ιδεολογικούς παράγοντες[32]. Σε ένα ιδιαίτερα σημαντικό άρθρο του το 1935, ερχόμενος σε αντίθεση με σύγχρονούς του παρατηρητές, ο Polanyi βλέπει την εξάπλωση του φασισμού στις περισσότερες χώρες ανεξάρτητα από τοπικά αίτια και εθνικούς παράγοντες, όπως λ.χ., η συνθήκη των Βερσαλλιών ή ο πρωσικός μιλιταρισμός. Ο φασισμός άγγιξε όλες τις κουλτούρες και τις κοινωνίες, σε όλες τις ηπείρους, ανεξάρτητα από τοπικές παραδόσεις και ιδιομορφίες:

«Ουσιαστικά, δεν υπήρχε κάποια συγκεκριμένη μορφή ιστορικού υποστρώματος -θρησκευτικής, πολιτισμικής ή εθνικής παράδοσης- που να καθιστούσε μια χώρα απροσπέλαστη στη φασιστική εισχώρηση, από τη στιγμή που είχαν δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις εμφάνισής της»[33].

Μόλις όμως δημιουργηθούν οι «προϋποθέσεις εμφάνισης» του φασισμού, ο Polanyi διακρίνει την ενεργό, αν και υπόγεια, συμμετοχή στο φασιστικό κίνημα υψηλά ισταμένων κύκλων της αστικής εξουσίας. Καίριας σημασίας είναι η επισήμανση της αυτονομίας του φασισμού από λαϊκές εκδηλώσεις συμπαράταξης και στήριξης, τις οποίες ο φασισμός χρειαζόταν για θεαματικές επιδείξεις ισχύος· η δυναμική του φασισμού εξαρτώταν κυρίως από την υψηλή προστασία που προσέφεραν στους ηγέτες οι κύκλοι της άρχουσας τάξης, προστασία η οποία, ουσιαστικά, εκμηδένιζε τους κινδύνους που αντιμετώπιζε κάθε επίδοξη επαναστατική ομάδα, σε περίπτωση αποτυχίας του εγχειρήματός της[34].

Στο πολιτικό και κοινωνικό, επομένως, επίπεδο, ο Polanyi συνδέει την εξάπλωση του φασισμού με δύο κυρίαρχες πολιτικές τάσεις της δεκαετίας του 1920, την αντεπανάσταση και τον εθνικιστικό ρεβιζιονισμό, άμεσα προϊόντα των μεταπολεμικών εξελίξεων και ιδιαίτερα της συνθηκολόγησης και των σοσιαλιστικών επαναστάσεων που την ακολούθησαν. Οι αντεπαναστάσεις είχαν σκοπό την αποκατάσταση της παλαιάς τάξης πραγμάτων, που είχε διαταραχθεί στα άμεσα μεταπολεμικά χρόνια και φορείς τους ήταν οι προσωρινά ηττημένες τάξεις και ομάδες, όπως οι εκθρονισμένες δυναστείες, η αριστοκρατία, η εκκλησία, η βαριά βιομηχανία και τα συνδεδεμένα με αυτές κόμματα. Αντίπαλός τους, το φάσμα του μπολσεβικισμού που η Οκτωβριανή Επανάσταση άπλωσε στην Ευρώπη. Εκτελεστικό τους όργανο, οι φασιστικές ομάδες, οι οποίες και διεκδικούσαν μεγαλύτερο μερίδιο μελλοντικής εξουσίας, ως αντίτιμο των πολύτιμων υπηρεσιών τους. Αυτή η συνύπαρξη και συνεργασία συντηρητικών και φασιστών λήγει, κατά τον Polanyi, στη δεκαετία του 1920, όταν μια προσωρινή ανάπαυλα στην οικονομική κρίση και η επικράτηση συντηρητικών κυβερνήσεων σε χώρες όπως η Αυστρία, οι χώρες της Βαλτικής, η Βουλγαρία και η Ουγγαρία, οδηγούν στον -προσωρινό- πολιτικό παραγκωνισμό του φασισμού, με εξαίρεση την Ιταλία.

Η ριζική ωστόσο επιδείνωση της οικονομικής κρίσης, στο τέλος της δεκαετίας του 1920, ανασύρει το φασισμό από την πολιτική του λαθροβίωση στο εσωτερικό ευρύτερων αντιδραστικών σχηματισμών και τον καθιστά πολιτικό πρωταγωνιστή και, αργότερα, απόλυτο κυρίαρχο. Η συστηματική προσφυγή στη φασιστική βία από πλευράς των συντηρητικών κυβερνήσεων, με σκοπό την καταστολή της σοσιαλιστικής απειλής, είχε οδηγήσει σε μια πλήρη παρακμή των ήδη φθαρμένων δημοκρατικών θεσμών· μαζί με την οικονομική κατάρρευση και την πολιτική αποδιάρθρωση, επήλθε και η φασιστική κατάληψη της εξουσίας:

«Στην πραγματικότητα, ο ρόλος του φασισμού καθορίσθηκε από έναν παράγοντα: την κατάσταση του συστήματος της αγοράς. Στη διάρκεια της περιόδου 1917-23, οι κυβερνήσεις επιζητούσαν σποραδικά τη συνδρομή του φασισμού στην αποκατάσταση της έννομης τάξης: τίποτε άλλο δε χρειαζόταν για τη διασφάλιση της λειτουργίας του συστήματος της αγοράς. Ο φασισμός δεν γνώριζε ανάπτυξη. Μετά το 1930, η οικονομία της αγοράς περνούσε μια γενικευμένη κρίση. Μέσα σε λίγα χρόνια, ο φασισμός ήταν παγκόσμια δύναμη».

Σύμφωνα με τη θεώρηση του Polanyi, ο φασισμός πέτυχε επειδή επωφελήθηκε από την καθολική κατάρρευση των θεσμών ελέγχου και ρύθμισης του καπιταλιστικού συστήματος του 19ου αιώνα (της διπλωματίας, της ισορροπίας δυνάμεων, του διεθνή κανόνα του χρυσού, της αυτορυθμιζόμενης αγοράς και του φιλελεύθερου κράτους). Στην τάση αυτοπροστασίας της κοινωνίας, όπως αυτή εκφράσθηκε διαφορετικά με το σοσιαλισμό ή το New Deal του F.D. Roosevelt, ο φασισμός προσέφερε τη δική του, διεστραμμένη εκδοχή ελέγχου και χειραγώγησης της χαοτικής κατάστασης του καπιταλιστικού συστήματος:

«Αν ποτέ υπήρξε κάποιο πολιτικό κίνημα το οποίο ανταποκρινόταν στις απαιτήσεις μιας αντικειμενικής πραγματικότητας και δεν ήταν προϊόν τυχαίων αιτίων, αυτό ήταν ο φασισμός. (...) Η φασιστική λύση στο αδιέξοδο του φιλελεύθερου καπιταλισμού μπορεί να θεωρηθεί μεταρρύθμιση της οικονομίας της αγοράς, με αντίτιμο την εκρίζωση όλων των δημοκρατικών θεσμών, τόσο στη βιομηχανία, όσο και στην πολιτική. Με αυτό τον τρόπο θα διασωζόταν το απειλούμενο οικονομικό σύστημα, ενώ οι ίδιοι οι άνθρωποι υπέστησαν μια επανεκπαίδευση, σχεδιασμένη για να στερήσει από το άτομο την ανθρώπινή του υπόσταση και να το καταστήσει ανίκανο να λειτουργήσει ως υπεύθυνο μέλος του πολιτικού σώματος»[35].

Ένας συνδυασμός οικονομικών κρίσεων, νέων εθνικών πολιτικών και ταξικών ανταγωνισμών οδήγησε τελικά στην ενίσχυση και κατοπινή εδραίωση του φασισμού. Σε χώρες όπως η Ιταλία και η Γερμανία, η άρχουσα τάξη ουσιαστικά εγκατέστησε τους φασίστες στην εξουσία, παρασυρμένη από τη δίνη της μεταπολεμικής οικονομικής καταστροφής και δέσμια του εθνικιστικού ρεβιζιονισμού της. Σε χώρες όπως η Αγγλία ή η Γαλλία, το φασιστικό κίνημα ουδέποτε απέκτησε πρόσβαση στην εξουσία, εξαιτίας του αντιπατριωτισμού του, ο οποίος το καθιστούσε ελάχιστα δημοφιλές.

Τέλος, αναφορικά με τη διεθνή συγκυρία, εξαιρετικά εύστοχη είναι η παρατήρηση του Polanyi ότι σπουδαίο όπλο, κυρίως του γερμανικού ναζισμού, ήταν ο έξαλλος αντικομμουνισμός του δυτικού κόσμου. Έχοντας συνειδητοποιήσει τα όρια του παραπαίοντος διεθνούς συστήματος καθώς και την έλευση του μεγάλου μετασχηματισμού, η ναζιστική Γερμανία εργαζόταν συνειδητά στην κατεύθυνση της ανάληψης της παγκόσμιας ηγεμονίας στην υπέρβαση του τέλματος της οικονομίας της αγοράς, αλλά και του εκθρονισμού του μπλοκ των παραδοσιακών μεγάλων δυνάμεων. Στην προσπάθειά της αυτή, πέτυχε να συσπειρώσει ολόκληρο τον καπιταλιστικό κόσμο εναντίον της κομμουνιστικής απειλής, με αποτέλεσμα την ανοχή των νικητριών δυνάμεων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στις συνεχείς εκ μέρους της παραβιάσεις των όρων της συνθηκολόγησης, οικονομικών και στρατιωτικών.

5. Ο Polanyi και η οικονομική ανθρωπολογία – Το «πολιτισμικό κενό» της κοινωνίας της αγοράς

Η συνάντηση του Polanyi με την κοινωνική και τη νεοεμφανιζόμενη οικονομική ανθρωπολογία δεν οδήγησε μόνο στην αποκρυστάλλωση της ιδιαίτερής του προσέγγισης των προκαπιταλιστικών φυλετικών κοινωνιών, στην οποία αναφερθήκαμε εν συντομία, στη δεύτερη ενότητα της εργασίας μας. Η μελέτη του για τη ρα-

γδαία εξαθλίωση των φυλετικών κοινωνιών, υπό την πίεση της εισαχθείσας καπιταλιστικής οργάνωσης εργασίας και κοινωνίας, κατέληξε στην επισήμανση της στενής διαπλοκής μεταξύ της οικονομικής οργάνωσης και άλλων πεδίων της κοινωνικής ύπαρξης σε όλες τις ανθρώπινες κοινωνίες. Βασιζόμενος στα πορίσματα της ανθρωπολογικής έρευνας, ο Polanyi προχώρησε σε μιαν αντίστροφη κατεύθυνση από τους σύγχρονούς του μελετητές, προσεγγίζοντας τις συνθήκες ζωής των φτωχότερων τάξεων της Αγγλίας του 19ου αιώνα, υπό το φως των συνθηκών στις αποικιακές φυλετικές κοινωνίες του 20ού. Κατά τον Polanyi, εμφανής είναι η ομοιότητα –αν όχι η ταύτιση– των συνθηκών ζωής του πρώιμου καπιταλισμού με τις συνθήκες των αποικιακών κοινωνιών.

Ο παραλληλισμός της φυλετικής εξαθλίωσης με την ταξική κατάπτωση του 19ου αιώνα, από πλευράς του Polanyi, ήταν πρωτοποριακός και τεράστιας σημασίας για τους κοινωνιολόγους του σύγχρονου καπιταλισμού: απαντώντας στη διαστρεβλωτική οπτική του φιλελεύθερου οικονομισμού, ο Polanyi αποδεικνύει ότι η εξαθλίωση των εργαζόμενων στρωμάτων της βιομηχανικής επανάστασης ήταν αποτέλεσμα μιας πολιτισμικής καταστροφής, μη μετρήσιμης με οικονομικά κριτήρια. Με αυτό τον τρόπο, ο Polanyi φέρει στην επιφάνεια, για πρώτη φορά, ένα τεράστιο πρόβλημα, το οποίο, στις σημερινές συνθήκες του ώριμου καπιταλισμού, έχει πλέον εδραιωθεί ως αναπόσπαστο στοιχείο της καθημερινότητας των ευρωπαϊκών και ιδίως των αμερικανικών μεγαλουπόλεων: την πολιτισμική κατάρρευση και κοινωνική περιθωριοποίηση των κατώτερων οικονομικά στρωμάτων[36].

Η προσέγγιση του Polanyi στις φυλετικές κοινωνίες, αλλά και στην αγγλική κοινωνία του 19ου αιώνα, προσδίδει μια άλλη διάσταση στην καπιταλιστική εκμετάλλευση, όπως την αντιμετωπίζει –κυρίως οικονομικά– ο μαρξισμός: ο Polanyi τονίζει πως, αν μια αιφνίδια και βίαιη οικονομική αλλαγή στερήσει από μια ανθρώπινη κοινότητα κάθε νόημα και περιεχόμενο στην κοινωνική της ύπαρξη, τότε ακολουθεί μια πολιτισμική κατάρρευση, οι συνέπειες της οποίας είναι πολύ πιο οδυνηρές από τις μετρήσιμες οικονομικές απώλειες (εκμετάλλευση). Όπως οι ιθαγενείς της Αφρικής και των νησιών του Ειρηνικού, η αγγλική κοινωνία της βιομηχανικής επανάστασης υπέστη την κατακλυσμιαία επέλαση της οικονομίας της αγοράς, η σφοδρότητα της οποίας προκάλεσε μια δίχως προηγούμενο κοινωνική αποδιάρθρωση και πολιτισμική κατάρρευση:

«Η εξάπλωση της οικονομίας της αγοράς κατέστρεψε την παραδοσιακή αγροτική κοινωνία, την κοινότητα του χωριού, την οικογένεια, την παλιά μορφή ιδιοκτησίας γης, τα ήθη και τις αξίες, οι οποίες στήριζαν τη ζωή σε ένα δεδομένο πολιτιστικό περιβάλλον. Η προστασία που προσέφερε η Speenhamland απλώς επιδείνωσε την κατάσταση. Στη δεκαετία του 1830, η κοινωνική καταστροφή του απλού λαού ήταν τόσο ολοσχερής, όσο και αυτή των Kaffir σήμερα».[37]

Ιδιαίτερη είναι η έμφαση που δίνει ο Polanyi στην εμπορευματοποίηση της εργασίας, την οποία, σε μια παράλληλη θεώρηση με τον Marx, θεωρεί τον μεγαλύτερο κίνδυνο διάσπασης του συνεκτικού ιστού της ανθρώπινης κοινωνίας και, τελικά, του αφανισμού της. Και πάλι, «ζωντανό» και οδυνηρό παράδειγμα του προσφέρουν οι φυλετικές κοινωνίες των αποικιών:

«Ο διαχωρισμός της εργασίας από τις υπόλοιπες δραστηριότητες της ζωής και η υπαγωγή της στους νόμους της αγοράς ισοδυναμούσε με εκμηδένιση όλων των οργανικών μορφών ύπαρξης και την αντικατάστασή τους από ένα διαφορετικό, ατομικιστικό τρόπο οργάνωσης. (...) Σήμερα, η συνέπεια αυτή της εδραίωσης μιας αγοράς εργασίας είναι καταφανής στις αποικιακές χώρες. Οι ιθαγενείς αναγκάζονται να πωλήσουν την εργασία τους για να επιβιώσουν οικονομικά. Γι' αυτό το σκοπό, πρέπει να καταστραφούν οι παραδοσιακοί τους θεσμοί και να αποτραπεί μια αναβίωσή τους».[38]

Η ραγδαία συρρίκνωση του πληθυσμού της αγγλικής υπαίθρου και η συσσώρευση μεγάλων μαζών στα νέα βιομηχανικά κέντρα της χώρας, οδήγησαν στον αφανισμό της παραδοσιακής, αγροτικής κοινωνίας και κουλτούρας και τη δημιουργία ενός «πολιτισμικού κενού»· τα νέα αστικά κέντρα –οι τρισάθλιες συνοικίες με παντελή έλλειψη υγιεινής και κάθε υποδομής που απαθανάτισαν ο Engels αλλά και ο Dickens– ήταν περισσότερο «στρατόπεδα συγκέντρωσης», δεξαμενές εργατικής εφεδρείας για τα γειτονικά εργοστάσια, όπου στοιβάζονταν οι ξεριζωμένοι της υπαίθρου, παρά πόλεις με υποδομή, κοινωνική διαστρωμάτωση και, το κυριότερο, πολιτισμικές παραδόσεις:

«Στις νέες πόλεις, δεν υπήρχε εδραιωμένη μεσαία τάξη, ένας πυρήνας αρχιμαστόρων και τεχνιτών, αξιοσέβαστων μικροαστών, που θα μπορούσε να αποτελέσει το χώρο κοινωνικής ένταξης για τον τραχύ μεροκαματιάρη, ο οποίος, προσελκυμένος από τα υψηλά ημερομίσθια ή διωγμένος από τη γη του εξαιτίας των περιφράξεων, δούλευε σαν σκλάβος στα πρώτα εργοστάσια. Η βιομηχανική πόλη της κεντρικής και βορειοδυτικής Αγγλίας ήταν μια πολιτισμική έρημος· τα παραπήγματά της απλώς αντανακλούσαν την έλλειψη παράδοσης και αυτοσεβασμού των πολιτών»[39]

Η κοινωνική υποβάθμιση και η πολιτισμική απαθλίωση των νέων «αστών» κορυφώθηκαν στην περίοδο της Speenham-

land, όταν ένα σύστημα επιδοτήσεων των μισθών, επινοημένο από την κτηματική αριστοκρατία για εξυπηρέτηση των ιδιαίτερών της σκοπών, αφαίρεσε από τον εργάτη και αυτή την αξιοπρέπεια της εργασίας του, δίνοντάς του εξευτελιστικά ημερομίσθια και εξαρτώντας τον από τα φιλανθρωπικά τέλη. Αποτέλεσμα του «μέγιστου κακουργήματος» της Speenhamland, ήταν η πλήρης περιθωριοποίηση των εργαζομένων και μια κοινωνική οπισθοδρόμηση, που εκφράσθηκε στη σημαντική καθυστέρηση της ανάπτυξης και εδραίωσης μιας συνειδητής εργατικής τάξης.

Ακριβώς στο ζήτημα της διαμόρφωσης και συνειδητοποίησης της αγγλικής εργατικής τάξης, η διεισδυτική ματιά του Polanyi τον οδηγεί στην απόρριψη της οικονομιστικής λογικής των φιλελεύθερων μελετητών της βιομηχανικής επανάστασης –οι μελέτες των οποίων επικεντρώνονται στην εξακρίβωση μέσω στατιστικών του «υψηλότερου βιοτικού επιπέδου» του μέσου Βρετανού εργάτη σε σχέση με τον Ευρωπαίο ομόλογό του– αλλά και σε μια καίρια σύγκριση της πολιτισμικής, κοινωνικής και, τέλος, πολιτικής διαμόρφωσης της εργατικής τάξης στην ηπειρωτική Ευρώπη και τη Βρετανία αντίστοιχα. Η χρονική διαφορά με την οποία επήλθε η βιομηχανική επανάσταση στην Ευρώπη –δίνοντας την ευκαιρία στους Ευρωπαίους να διδαχθούν από τη βρετανική εμπειρία– αλλά, κυρίως, η αποφυγή της πολιτισμικής καταστροφής που επέφερε η Speenhamland και η «Νέα Κοινωνική Πρόνοια» στην αγγλική εργατική τάξη, συνετέλεσαν στην πολιτισμική και κοινωνική αναβάθμιση του Ευρωπαίου εργάτη, καθώς και στην ταξική αφύπνιση και πολιτική δραστηριοποίησή του, πολύ πιο γρήγορα από τον Βρετανό ομόλογό του. Κατά έναν τρόπο, όπως παρατηρεί ο Polanyi για την αγγλική εργατική τάξη της εποχής του, αυτή η κρίσιμη περίοδος διαμόρφωσε σε μεγάλο βαθμό τον βρετανικό «συντεχνιακό» σοσιαλισμό, διαφοροποιώντας τον από το παράλληλο ευρωπαϊκό ρεύμα[40].

Ιδωμένη από μια άλλη σκοπιά, η «ανθρωπολογική» προσέγγιση του Polanyi στις συνθήκες ζωής και την κουλτούρα των εργατικών στρωμάτων της βιομηχανικής περιόδου, αντανακλά τον βαθύ «οουενικό» ανθρωπισμό του, ο οποίος τον οδήγησε στην, ισόβια σχεδόν, αντιπαράθεσή του με τη «νοοτροπία της αγοράς»[41].

6. Ο *Μεγάλος Μετασχηματισμός* τότε και τώρα

Ο *Μεγάλος Μετασχηματισμός* προκάλεσε αίσθηση στην παγκόσμια επιστημονική κοινότητα και συντάραξε την κοινή γνώμη[42]· το ολοκαύτωμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ήταν ακόμη νωπό στη συλλογική μνήμη, καθιστώντας το μήνυμα του βιβλίου ολότελα επίκαιρο. Με την είσοδο της δεκαετίας του 1980, η φωνή του Polanyi –όπως και άλλων επικριτών της «νοοτροπίας της αγοράς»– επισκιάσθηκε από τη θριαμβευτική επικράτηση του φιλελευθερισμού της αυστριακής σχολής, εμφανιζόμενου με το «σύγχρονο» προσωπείο των νεοφιλελεύθερων κυβερνήσεων στις ΗΠΑ και την ευρωπαϊκή ήπειρο. Η ραγδαία υποχώρηση του σοσιαλισμού, η οποία βρήκε τη δραματική κορύφωσή της στα κατακλυσμαία γεγονότα, που συντάραξαν την τέως Σοβιετική Ένωση και το σύνολο των ανατολικοευρωπαϊκών κοινωνιών, έχει συσκοτίσει ακόμη περισσότερο τη μεγάλη συμβολή του Ούγγρου θεωρητικού: το πρότυπό του κοινωνικής οργάνωσης εμφανίζεται πλέον παρωχημένο και η πίστη του στο σοσιαλισμό, ως τη μοναδική ανθρωπιστική οργάνωση της κοινωνίας, δεν δικαιώθηκε από τα γεγονότα που σημαδεύουν το τέλος του 20ού αιώνα. Κατά κάποιο τρόπο, ο Polanyi έχει ηττηθεί στη μακρόχρονη διαμάχη του με τη φιλελεύθερη άποψη και το ειρωνικό είναι πως είχε διαγράψει με ακρίβεια τις ιδεολογικές απολήξεις της επικράτησής της: η επιστημονική κοινότητα επαναπροσεγγίζει το ιστορικό παρελθόν με τον παραμορφωτικό φακό της «νοοτροπίας της αγοράς», αναπλάθοντας τελικά την ανθρώπινη ιστορία με στόχο να επικυρώσει τις (νεο)φιλελεύθερες πρακτικές των σημερινών καθεστώτων.

Εξάλλου, θα μπορούσαμε να ισχυρισθούμε πως η θεωρία της προστατευτικής αντικίνησης προανήγγειλε την τελική κατάρρευση του σοσιαλισμού στις χώρες της τέως ΕΣΣΔ και της Ανατολικής Ευρώπης: ως «αντισύστημα» στον καπιταλισμό, ο υπαρκτός σοσιαλισμός οδήγησε τελικά στον περιορισμό της ανθρώπινης ελευθερίας, αγνοώντας τις τεράστιες δυνατότητες αυτενέργειας του κοινωνικού σώματος και υποτάσσοντάς το σε ένα υπερδιογκωμένο, δυσκίνητο και, το κυριότερο, κοινωνικά παχύδερμο συγκεντρωτικό κράτος. Ο Polanyi είχε προειδοποιήσει για την οργανική απομόνωση μιας σοσιαλιστικής κρατικής γραφειοκρατίας από το κοινωνικό σώμα και η όλη ιστορική εμπειρία της συγκρότησης κρατικιστικών σοσιαλιστικών καθεστώτων στην Α. Ευρώπη δικαίωσε απόλυτα τις επιφυλάξεις του. Τελικά, η οπτική του Polanyi μας παρέχει ένα σημαντικό κλειδί για την κατανόηση της κατάρρευσης του υπαρκτού σοσιαλισμού.

Είναι όμως τα συνταρακτικά γεγονότα που συγκλονίζουν τις ανατολικοευρωπαϊκές κοινωνίες στο τέλος της δεκαετίας του 1980, που καθιστούν τις επισημάνσεις του Polanyi ανατριχιαστικά επίκαιρες, το δε μήνυμα του βιβλίου του επιτακτικά αναγκαίο. Ο μεγάλος μετασχηματισμός, που διέρχονται οι κοινωνίες του τέως υπαρκτού σοσιαλισμού, ιδιαίτερα η ραγδαία μετάβαση από τον κεντρικό, κρατικό οικονομικό σχεδιασμό σε συνθήκες οικονομίας της αγοράς, αλλά και τα έντονα κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα που προκύπτουν (έξαρση εθνικισμών, αναβίωση του κεντροευρωπαϊκού αντισημιτισμού κ.λπ.) καταδεικνύουν τη διορατικότητα της ανάλυσης του Polanyi αλλά και την επικαιρότητα του βαθύτερου, ανθρωπιστικού του μηνύματος.

Η τυφλή υποταγή των ανθρώπινων κοινωνιών στους δήθεν νόμους της «αυτορυθμιζόμενης αγοράς» έχει ήδη προκαλέσει τεράστια κοινωνική κρίση στις καπιταλιστικές χώρες, με τη σταδιακή εδραίωση της «κοινωνίας των δύο τρίτων»· σε χώρες με παντελή ανυπαρξία υποδομής και έλλειψη ισχυρών αντιπροσωπευτικών κοινωνικών οργάνων, ικανών να ελέγξουν την πορεία μετάβασης στην οικονομία της ελεύθερης αγοράς, είναι πολύ πιθανό, ο μεγάλος μετασχηματισμός να επιδράσει με τον ίδιο καταστρεπτικό και απάνθρωπο τρόπο που γνώρισαν οι ευρωπαϊκές κοινωνίες του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα[43]· τραγική επιβεβαίωση αυτής της προοπτικής, η δεινή κατάσταση των χωρών του Τρίτου Κόσμου, των πρώην «αποικιακών οικονομιών» που μελέτησε ο Polanyi. Από αυτή την άποψη, η αναγκαιότητα της «κοινωνικής θεμελίωσης» της οικονομίας παραμένει αξεπέραστη και, σίγουρα, είναι η σπουδαιότερη προσφορά του Polanyi στην υπόθεση της ανθρώπινης ελευθερίας. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, Νέα Υόρκη, Beacon Press, 1971. Η πρώτη ελληνική μετάφραση πρόκειται να προστεθεί σε δεκατέσσερις επανεκδόσεις του έργου στις ΗΠΑ, *δύο στην Αγγλία, πέντε στην Ιταλία*, από μια στην Ισπανία, Γαλλία, Γερμανία, Πορτογαλία, Ιαπωνία, Τουρκία και Σουηδία. Το βιβλίο θα κυκλοφορήσει από τις εκδόσεις «Γνώση», ενταγμένο στη σειρά «Κλειώ: Ιστορία και Θεωρία». Εισαγωγή - μετάφραση: Κ. Γαγανάκης.
2. Ferenc Mucsi, «The Start of Karl Polanyi's Career», *The Life and Work of Karl Polanyi*, Montreal, Black Rose Books, 1990, σ. 26-29. Επίσης, στο ίδιο, Karl Polanyi-Levitt, «Introduction», σ. 1-9.
3. Το Δεκέμβριο του 1963, με την ευκαιρία της επανόδου του στην Ουγγαρία, ο Polanyi δημοσιεύει το άρθρο «Το Καθήκον της Χώρας μας» στο περιοδικό *Kortars*, όπου καλεί τους διανοούμενους των ανατολικοευρωπαϊκών χωρών σε συστράτευση εναντίον του καπιταλισμού. Gyorgy Litvan, «Karl Polanyi in Hungarian Politics, 1914-

1964», *The Life and Work of Karl Polanyi*, σ. 30-37.

4. Η διαμάχη Polanyi-Mises ξεκίνησε με το κείμενο του Mises «Die Wirtschaftsrechnung in Sozialistischen Gemein Wesen», *Archiv für Sozialwissenschaften* 47, 1920, και ολοκληρώθηκε με τρία άρθρα του Polanyi, «Sozialistische Rechnungslegung», *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 49, 2, 1992, «The Functionalist Theory and the Problem of Socialist Economic Calculability» (αρχικά στο *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 52, 1924, μτφρ. Karl Polanyi-Levitt) και «Some Reflections Concerning our Theory and Practice» (αρχικά στο *Der Kampf*, 1925, μτφρ. K. Polanyi-Levitt). Βλ. Marguerite Mendell, «Karl Polanyi and Feasible Socialism», *The Life...*, σ. 76, υποσημ. 2.
5. Peter Rosner, «Karl Polanyi on Socialist Accounting», *The Life...*, σ. 55-56. Mendell, «Polanyi and Feasible Socialism», σ. 67.
6. Rosner, «Karl Polanyi on Socialist Accounting», σ. 55-63. Η Mendell αναφέρει τις θεωρίες μη χρηματικής οικονομίας των Preobrazhenski και Neürach (1920) και το μεταγενέστερο διάλογο στους κόλπους των μαρξιστών για τη δυνατότητα εδραίωσης σοσιαλιστικής οικονομίας, είτε με στοιχεία καπιταλιστικής αγοράς, είτε χωρίς καμία παραλλαγή της αγοράς: H.D. Dickinson, *The Economics of Socialism*, OUP, 1939, O. Lange & F.M. Taylor, *On the Economic Theory of Socialism*, McGraw Hill 1938, M. Dobb, «Economic Theory and the Problems of a Socialist Economy», *Economic Journal* 43, 1933. Mendell, «Karl Polanyi and Feasible Socialims», ό.π., σ. 66-77. Σε γράμμα του το Δεκέμβριο του 1941, που μνημονεύει η Mendell, ο Polanyi κάνει σαφή αναφορά στην αναγκαιότητα ύπαρξης μιας ρυθμιζόμενης, ελεγχόμενης αγοράς σε αντιδιαστολή προς την -ανέφικτη κατά τη γνώμη του- αυτορυθμιζόμενη αγορά του φιλελευθερισμού: «Ήδη από το 1931 εντόπισα ως το σημαντικότερο πρόβλημα μια μεταρρύθμιση του συστήματος της αγοράς, η οποία θα διατηρούσε το χρήμα και τη λειτουργία α) εξασφάλισης της ελευθερίας επιλογής για τον καταναλωτή, β) διασφάλισης ενός ακριβούς υπολογισμού του κόστους και γ) ως δείκτη των προτιμήσεων των καταναλωτών μέσω ενός ρυθμιζόμενου συστήματος αγοράς. Μια τέτοια λύση θα βασιζόταν στην πεποίθηση πως μόνον η αυτορυθμιζόμενη αγορά έχει αποδειχθεί ανεφάρμοστη, όχι η αγορά καθ' εαυτή».
7. Lee Gongdon, «The Sovereignty of Society: Polanyi in Vienna», *The Life...*, σ. 78-84. Polanyi, *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, 14, «Αγορά και άνθρωπος». Συγκρίνοντας την πολιτική της Βιέννης με την κοινωνική μεταρρύθμιση του 1795 στην Αγγλία (το νόμο της επιδότησης των ημερομισθίων της Speenhamland), ο Polanyi γράφει χαρακτηριστικά: «Αυτό που θέλουμε να τονίσουμε εδώ είναι η τεράστια διαφορά στον πολιτισμικό και ηθικό αντίκτυπο των δύο τύπων παρέμβασης: της απόπειρας της Speenhamland να αποτρέψει την έλευση της οικονομίας της αγοράς και του πειράματος της Βιέννης να υπερβεί ολότελα αυτή τη μορφή οικονομικής οργάνωσης. Ενώ η Speenhamland έσπειρε την καταστροφή στον απλό λαό, η Βιέννη πέτυχε έναν από τους θεαματικότερους πολιτισμικούς θριάμβους στην ιστορία της Δύσης. Το 1795 οδήγησε σε μια δίχως προηγούμενο απαθλίωση των εργατικών στρωμάτων, τα οποία δεν μπόρεσαν να περάσουν στο νέο status του βιομηχανικού εργάτη· το 1918

δρομολόγησε μια εξίσου πρωτοφανή ηθική και διανοητική άνοδο της κατάστασης μιας πολύ ανεπτυγμένης εργατικής τάξης, η οποία, προστατευμένη από το σύστημα της Βιέννης, άντεξε στις εκφυλιστικές συνέπειες της μεγάλης οικονομικής αποδιάρθρωσης και πραγμάτωσε ένα επίπεδο το οποίο δεν ξεπεράσθηκε ποτέ από τις λαϊκές μάζες οποιασδήποτε βιομηχανικής κοινωνίας». *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, Σημειώσεις 7-9, «Speenhamland και Βιέννη».
8. Στη δεκαετία του 1940, οι οικονομικές σχέσεις των προκαπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών αποτέλεσαν το νέο αντικείμενο της ανθρωπολογικής έρευνας, με προεξάρχουσα την έρευνα του Malinowski στις νήσους Trobriand. Ωστόσο, οι πρώτες μελέτες οικονομικής ανθρωπολογίας διακρίνονταν από μια άκριτη εφαρμογή όρων και μοντέλων της οικονομικής θεωρίας στις εξεταζόμενες κοινωνίες· σύνηθες φαινόμενο ήταν η «προβολή» καπιταλιστικών οικονομικών εννοιών και μεγεθών, κάτι που εν μέρει επιβαλλόταν από τη δημιουργία εξαρτημένων καπιταλιστικών τομέων στις αποικιακές οικονομίες. Από αυτή την άποψη, το έργο του Polanyi είναι πράγματι καινοτόμο: Mihaly Sarkany, «Karl Polanyi's Contribution to Economic Anthropology», *The Life...*, σ. 183-184.
9. Gerard Berthoud, «Towards a Comparative Approach: The Contribution of Karl Polanyi», *The Life...*, σ. 181. Επίσης, Margaret Somers, «Karl Polanyi's Intellectual Legacy», *The Life...*, σ. 152.
10. Το απόσπασμα από το κεφ. 4, «Κοινωνίες και οικονομικά συστήματα». Για εκτεταμένες αναφορές του συγγραφέα στις επιδράσεις που δέχθηκε από την ανθρωπολογική έρευνα των φυλετικών οικονομιών, βλ. και τις σημειώσεις του βιβλίου, 4-6, «Κοινωνίες και οικονομικά συστήματα», και 5-7, «Εξέλιξη της μορφής της αγοράς». Βλ. επίσης, M. Sarkany, «Karl Polanyi's Contribution...», σ. 183-187, Doug Brown, «Karl Polanyi's Influence on the Budapest School», *The Life...*, σ. 44-46.
11. Οι διαπιστώσεις του *Μεγάλου Μετασχηματισμού* επανεμφανίζονται σε μεγαλύτερη έκταση στο άρθρο του Polanyi «Our Obsolete Market Mentality», *Commentary* 3, Φεβρουάριος 1947, σ. 109-117, όπως και στο βιβλίο του *Trade and Market in the Early Empires*, Free Press, N. Υόρκη 1957 (σε συνεργασία με τους C.M. Arensberg και H.W. Pearson. Όλα τα αποσπάσματα που χρησιμοποιούμε αντλούνται από τον *Μεγάλο Μετασχηματισμό*, κεφ. 5, «η εξέλιξη της μορφής της αγοράς».
12. Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism, 2, The Wheels of Commerce*, 2, «Markets and the Economy – the market through the ages», Λονδίνο, Fontana Press 1985, σ. 225-229. Βλ. επίσης, στον ίδιο τόμο, 3, «Production: Or Capitalism away from Home – Capitalism: A very recent word», σ. 237-239.
13. Polanyi, *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, 5, «η εξέλιξη της μορφής της αγοράς». A. Salsano, «The Great Transformation in the Oeuvre of Karl Polanyi», *The Life...*, σ. 142, C. Duncan & M. Maruyama, «The Japanese Counterpart to Karl Polanyi: The Power and Limitations of Kozo Uno's Perspective», *The Life...*, σ. 226, υποσημ. 1.
14. Polanyi, 12, «Η γέννηση του φιλελεύθερου δόγματος».
15. «Ακόμη και εκείνοι που επιθυμούσαν δια-

καώς τη συρρίκνωση των κρατικών ευθυνών, ή εκείνοι των οποίων η φιλοσοφία απαιτούσε τον περιορισμό των κρατικών δραστηριοτήτων, δεν μπορούσαν παρά να ενισχύσουν αυτό το ίδιο το κράτος με νέες εξουσίες, όργανα και εργαλεία απαραίτητα για την εδραίωση του laissez-faire». Polanyi, 12. Βλ. επίσης, E.J. Hobsbawm, *Η εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, MIET, Αθήνα 1990, «επαγγελματικές ευκαιρίες για τους ικανούς», σ. 252-253.

16. Doug Brown, «Karl Polanyi's Influence on the Budapest School», *The Life...*, σ. 43. Από αυτή την άποψη, ο Polanyi είναι ο πρόδρομος της μεταγενέστερης συζήτησης στους κόλπους των μαρξιστών, σχετικά με το ρόλο του κράτους στον καπιταλισμό. Βλ. λ.χ., το διάλογο μεταξύ N. Πουλαντζά και R. Miliband στο *New Life Review*, τεύχη 59 (1970) και 95 (1976).
17. Polanyi, 12, «η γέννηση του φιλελεύθερου δόγματος». Όλες οι αναφορές από αυτό το κεφάλαιο.
18. Ο Polanyi επισημαίνει εύστοχα πως η μαρξιστική έμφαση στην πάλη των τάξεων ως βασική κινητήρια δύναμη πίσω από την προστατευτική αντικίνηση του τέλους του 19ου αιώνα, αποτελούσε ουσιαστικά αντιστροφή της κλασικής φιλελεύθερης θεώρησης της αποτυχίας εδραίωσης της οικονομίας της αγοράς στην ίδια περίοδο. Polanyi, 13, «Η γέννηση του φιλελεύθερου δόγματος (2): Ταξικά συμφέροντα και κοινωνική αλλαγή».
19. Polanyi, 13, Doug Brown, «Karl Polanyi's Influence...», σ. 48-49.
20. Brown, «Karl Polanyi's Influence...», σ. 49-51.
21. Ένα επίπεδο ανάλυσης το οποίο συχνά διαφεύγει από όσους «εγκλωβίζονται» από την κοινωνιολογική προσέγγιση του Polanyi. Βλ. B.H. Caplan (ed.), *Social Change in the Capitalist World Economy*, Καλιφόρνια, Sage 1978, σ. 91-92. Επίσης, Attila Agh, «The Hundred Years' Peace: Karl Polanyi on the Dynamics of World Systems», *The Life...*, σ. 93-97.
22. Polanyi, 1, «Η εκατονταετής ειρήνη». Ο Polanyi θεωρεί πως ο Κριμαϊκός Πόλεμος δεν ξεπέρασε τα στενά όρια μιας αποικιακής σύρραξης, ενώ «η πιο λυσσαλέα αναμέτρηση της περιόδου», ο γαλλοπρωσικός πόλεμος του 1870-71 δεν κράτησε περισσότερο από ένα χρόνο και η ηττημένη Γαλλία μπόρεσε να ανταποκριθεί στις μεταπολεμικές οικονομικές της υποχρεώσεις, δίχως να διαταραχθεί η ισοτιμία μεταξύ των νομισμάτων των αντιμαχομένων πλευρών. Βλ. επίσης, Paul Kennedy, *The Rise and Fall of Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, Λονδίνο, Fontana Press 1989, 4, «Industrialization and the Shifting Global Balances, 1815-85», σ. 183-184. Ενδεικτική της οξυδέρκειας της θεώρησης του Polanyi είναι η πανηγυρική και συνολική επιβεβαίωσή της από την έξοχη μελέτη της εξέλιξης της διεθνούς στρατηγικής και ισορροπίας δυνάμεων, που μας έδωσε ο Paul Kennedy. Θα έχουμε παρακάτω την ευκαιρία να επισημάνουμε τις πολλές και καίριες ταυτίσεις απόψεων ανάμεσα σε δυο θεωρήσεις της παγκόσμιας κατάστασης, τις οποίες χωρίζει περίπου μισός αιώνας!
23. Polanyi, 1. Όλα τα χρησιμοποιούμενα αποσπάσματα από αυτό το κεφάλαιο. Ενδεικτική της οικονομικής επικυριαρχίας της Βρετανίας είναι η εκρηκτική αύξηση των βρετανικών επενδύσεων στο εξωτερικό στη διάρκεια αυτής της περιόδου: Από 6 εκατομμύρια λίρες στην πρώτη δεκαετία μετά το Βατερλώ, οι βρετανικές επενδύσεις στο εξωτερικό έφθασαν τα 30 εκ. λίρες στα μέσα του αιώνα και τα 75 εκ. λίρες στην πενταετία 1870-75: P. Kennedy, *The Rise and the Fall...*, 4, «Britain as Hegemon?», σ. 197-201.
24. Όπως επισημαίνει ο Polanyi, ο πόλεμος μιας μεγάλης δύναμης εναντίον μιας μικρής αποτελούσε συνήθη πρακτική. Οι ασθενέστερες χώρες αντιμετώπιζαν αμείλικτα οικονομικά αντίποινα και την προσφυγή στη βία από πλευράς των μεγάλων δυνάμεων, σε περίπτωση αθέτησης των δεσμεύσεών τους για διατήρηση της διεθνούς οικονομικής οργάνωσης. Χαρακτηριστικό το παράδειγμα της Τουρκίας, η απόφαση της οποίας να αποποιηθεί τις οικονομικές της υποχρεώσεις το 1875 οδήγησε αμέσως σε σύρραξη, η οποία διήρκεσε από το 1876 έως το 1878 και τερματίσθηκε με την υπογραφή της Συνθήκης του Βερολίνου και το Διάταγμα του Μουχαρέμ (1881), με το οποίο και ιδρύθηκε η Επιτροπή Οθωμανικού Χρέους στη Κωνσταντινούπολη. Μέλη της, οι εκπρόσωποι των διεθνών τραπεζικών συμφερόντων, οι οποίοι και επιφορτίσθηκαν με τη διαχείριση του συνόλου των τουρκικών οικονομικών.
25. Οι βικτωριανοί ήταν απόλυτα πεπεισμένοι πως, ακολουθώντας τις αρχές της κλασικής πολιτικής οικονομίας, είχαν εξασφαλίσει την αυξανόμενη εθνική ευημερία και την παγκόσμια αρμονία. Ωστόσο, η ενσωμάτωση της βρετανικής οικονομίας και τεχνογνωσίας στην παγκόσμια, σύμφωνα με τις αρχές του φιλελευθερισμού, εγκυμονούσε τεράστιους στρατηγικούς κινδύνους, με κυρίαρχο αυτόν της υπερβολικής εξάρτησης της βρετανικής οικονομίας από τις παγκόσμιες αγορές· η βρετανική οικονομία ήταν απόλυτα ευάλωτη απέναντι σε έναν παγκόσμιο πόλεμο, γεγονός που η φιλελεύθερη οπτική αγνοούσε παντελώς: P. Kenndy, *The Rise and the Fall...*, 4 «Britain as Hegemon?», σ. 202. Η κατάρρευση του φιλελευθερισμού συνδέεται άμεσα με την εμφάνιση του προστατευτισμού στις περισσότερες κυβερνήσεις, εξαιτίας των τρομακτικών κοινωνικών προβλημάτων που συσσώρευσε η τυφλή υποταγή στις αρχές της «συνεπούς νομισματικής πολιτικής». Στην οπτική του Polanyi, η έκρηξη του προστατευτισμού και η ακύρωση στην πράξη του φιλελεύθερου δόγματος –με κορυφαία πράξη την αποδέσμευση της Βρετανίας από το διεθνή κανόνα του χρυσού– συνιστούσε μια εγγενή αντίφαση του ουτοπικού εγχειρήματος εγκαθίδρυσης μιας αυτορυθμιζόμενης αγοράς.
26. Polanyi, 18, «Διαλυτικές εντάσεις». Με βάση τις αντιιμπεριαλιστικές αρχές του Adam Smith, αλλά και τη δημιουργία μιας παγκόσμιας αγοράς πωλητών και όχι αγοραστών –στην οποία οι ευρωπαϊκές μητροπόλεις έπρεπε να ανταγωνισθούν τις τιμές των αποικιών τους– οι Βρετανοί φιλελεύθεροι θεωρούσαν τις αποικίες περιττή και επιβλαβή πολυτέλεια. Όπως αναφέρει ο Polanyi στο παραπάνω κεφάλαιο, με την απώλεια των κτήσεων του Ατλαντικού, ο Καναδάς κατάφερε με πολύ μεγάλη δυσκολία να παραμείνει τμήμα της αυτοκρατορίας (1837). Ο ίδιος ο Disraeli προωθούσε τη διάλυση των δυτικοαφρικανικών κτήσεων, ενώ η αίτηση της Νοτιοαφρικανικής Δημοκρατίας για ένταξή της στην αυτοκρατορία συναντούσε τη σταθερή άρνηση της βρετανικής κυβέρνησης. Όπως χαρακτηριστικά δηλώνει ο Polanyi, αναφερόμενος στο γενικό ιδεολογικό κλίμα της εποχής, «όποιος προωθούσε την αποικιοκρατία, στον αιώνα που μεσολάβησε ανάμεσα τα 1780 και 1880, εθεωρείτο οπαδός του ancien régime». Πρέπει ωστόσο να σημειώσουμε πως η βρετανική αυτοκρατορία επεκτεινόταν με ετήσιο ρυθμό 100,000 τετραγωνικών μιλίων μεταξύ του 1815 και του 1865. Όταν συναντούσε την άρνηση της βρετανικής κυβέρνησης να προσαρτήσει επίσημα τα νεοαποκτηθέντα εδάφη, η ιμπεριαλιστική επέκταση προσελάμβανε άτυπο, «ανεπίσημο» χαρακτήρα. Kennedy, *The Rise and the Fall...*, 4, σ. 197-198.
27. Στην ίδια περίοδο, οι συνολικές κυβερνητικές δαπάνες κυμαίνονταν κάτω του 10% του ΑΕΠ, μέγεθος πολύ χαμηλότερο των αντιστοίχων του 18ου και 20ού αιώνα. Η εμμονή της Αγγλίας στο δόγμα της περιορισμένης εμπλοκής, την κατέστησε απλό παρατηρητή των ευρωπαϊκών εξελίξεων, όπως ο αυστροπρωσσικός πόλεμος του 1866 και ο γαλλοπρωσσικός, τέσσερα χρόνια αργότερα. Πάντως, παρά την συρρίκνωση της στρατιωτικής ισχύος της χώρας, ο αγγλικός στόλος παρέμενε ο ισχυρότερος του κόσμου, εκτελώντας καθήκοντα «παγκόσμιου χωροφύλακα». Ιδιαίτερος ήταν ο ρόλος του σε περιφερειακές συγκρούσεις, όπως λ.χ., στη ναυμαχία του Ναυαρίνου (1827) και την καταβύθιση του αιγυπτιακού στόλου του Mehmet Ali στην Άκρα, το 1840. Kennedy, *The Rise and the Fall...*, 4, σ. 195-197.
28. Στο 18ο κεφάλαιο του *Μεγάλου Μετασχηματισμού*, ο Polanyi αντιπαραβάλλει την προσεκτική προετοιμασία της Γερμανίας, μέσω της συνειδητής υπονόμευσης του διεθνούς οικονομικού συστήματος με την εθελοτυφλούσα εμμονή της Αγγλίας στις αρχές του φιλελεύθερου δόγματος. Πέρα από την πολιτική ανοχή που επέδειξαν οι συντηρητικές δυνάμεις απέναντι στον ανερχόμενο φασισμό, η βρετανική ανικανότητα προσαρμογής στις νέες καταστάσεις μπορεί να συνοψισθεί στα εξής: α) τυφλή εμπιστοσύνη στις αυτοθεραπευτικές ιδιότητες της αυτορυθμιζόμενης αγοράς, που διαψεύσθηκε οικτρά μετά το 1929, β) αγνόηση των πραγματικών προθέσεων της «άλογης» οικονομικής πολιτικής της ηττημένης Γερμανίας υπό ναζιστική διακυβέρνηση, γ) διατήρηση χαμηλού βαθμού πολεμικής ετοιμότητας.
29. Polanyi, 20, «η ιστορία σε διαδικασία κοινωνικής αλλαγής». Βλ. επίσης τα συμπεράσματα του 1ου κεφ. «Η εκατονταετής ειρήνη», σχετικά με την έκρηξη ιμπεριαλιστικών ανταγωνισμών μετά τη δεκαετία

του 1880.

Polanyi, 2, «Συντηρητικό είκοσι, επαναστατικό τριάντα».

Polanyi, 2. Κάποια διαφαινόμενη τάση μείωσης της σπουδαιότητας και της ιδιομορφίας της επανάστασης των μπολσεβίκων δεν είναι εσκεμμένη. Η αναγωγή της στο μείζον επαναστατικό ρεύμα που ταυτίζεται με τα ιδεώδη της αγγλικής, αμερικανικής και γαλλικής επανάστασης, οφείλεται στην οπτική των παγκοσμίων συστημάτων που κυβερνά την προσέγγιση του Polanyi. Ο Polanyi ασχολείται με την καταρρευση της παγκόσμιας οικονομικής οργάνωσης του 19ου αιώνα και προτάσσει φαινόμενα, όπως λ.χ., ο φασισμός, τα οποία συνδέονται άμεσα με αυτήν.

Goldfrank, «Fascism and the Great Transformation», *The Life...*, σ. 89-90. Ο Polanyi προσεγγίζει το φασισμό ως υπερεθνικό φαινόμενο, συνδεόμενο άμεσα με το «μεγάλο μετασχηματισμό», την πτώση της οικονομίας της αγοράς.

Polanyi, «The Essence of Fascism», *Christianity and the Social Revolution*, J. Lewis, K. Polanyi, D.K. Kitchin (eds) Λονδίνο, Victor Gollancz, 1935, σ. 359-394. Βλ. και *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, 20, «η ιστορία σε διαδικασία κοινωνικής αλλαγής».

Σε αυτό το σημείο, ο Goldfrank υπερβάλλει στη διαφοροποίηση του Polanyi από τις μαρξιστικές θεωρήσεις του φασισμού. Ο Polanyi αναγνωρίζει σαφέστατα και κατηγορηματικά τα πολιτικά υποκείμενα της φασιστικής επίθεσης, όπως και τον πολιτικό ρόλο που έπαιξε ο φασισμός ως «χωροφύλακας» της παραπαίουσας κατεστημένης εξουσίας απέναντι στο σοσιαλισμό και το συνδικαλιστικό κίνημα (κίνημα εργοστασίων στο Τορίνο, χρήση παραστρατιωτικών οργανώσεων στην καταστολή της επανάστασης των Σπαρτακιστών στη Γερμανία, κ.λπ.).

. Polanyi, «The Essence of Fascism», και *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, 20, εισαγωγή. Ο Goldfrank επισημαίνει εύστοχα πως, στη θεώρηση του Polanyi, ο φασισμός αποτελεί την τελική έκφραση του μύθου της εμπορευματοποίησης της εργασίας: «Fascism and the Great Transformation», σ. 92.

). Η αιτία της παράβλεψης αυτής της εμφανούς ομοιότητας (των προβλημάτων της αποικιακής περιόδου με εκείνα του πρώιμου καπιταλισμού) εντοπίζεται στην ιδεολογική ηγεμονία της φιλελεύθερης άποψης, η οποία τόνιζε λανθασμένα τις οικονομικές πλευρές μη οικονομικών ουσιαστικά διαδικασιών: «Ούτε ο φυλετικός εκφυλισμός κάποιων αποικιακών περιοχών σήμερα, ούτε η ανάλογη εξαθλίωση των εργαζομένων στρωμάτων του περασμένου αιώνα ήταν στην ουσία οικονομικά φαινόμενα». Polanyi, Σημειώσεις 13-11, «Τα "Δύο Έθνη" του Disraeli και το πρόβλημα των εγχρώμων», α΄, β΄. Βλ. και κεφ. 13.

7. Polanyi, Σημειώσεις, 13-11, β΄. M. Sarkany, «Karl Polanyi's Contribution to Economic Anthropology», *The Life...*, σ. 184-185. Όπως έχουμε ήδη τονίσει, η οπτική του Polanyi δανείζεται αρκετά στοιχεία από τη μαρξιστική έννοια της αλλοτρίωσης, από την οποία ωστόσο διαφοροποιείται εμμένοντας στην κοινωνική θεμελίωση της οικονομίας και τονίζοντας το ηθικό σκέλος της παρά το οικονομικό (εκμετάλλευση του παραγωγού). Συγγενής είναι ο προβληματισμός του Polanyi με τη θεωρία της πραγματοποίησης του συμπατριώτη του G. Lukacs, όπως επισημαίνει ορθά ο Doug Brown στο «Karl Polanyi's Influence...», ό.π. σ. 44.

38. Polanyi, 14, «Αγορά και άνθρωπος», εισαγωγή.

39. Polanyi, 8, «Προηγούμενα και συνέπειες», εισαγωγή.

40. Polanyi, 14. Εξαιρετικά εύστοχη είναι η παρατήρησή του ότι η διαμόρφωση του αγγλικού εργατικού κόμματος μέσα από τα συνδικάτα συντελέσθηκε σε αντίστροφη κατεύθυνση από την πορεία γέννησης των ευρωπαϊκών συνδικάτων από τα κόμματα – κάθε περίπτωση με τα πλεονεκτήματα και τις αδυναμίες της. Η στενότατη οργανική σχέση του εργατικού κόμματος με τα εργατικά συνδικάτα (TUC) ισχύει και σήμερα.

41. Βλ. και το μεταγενέστερο άρθρο του Polanyi, «Our Obsolete Market Mentality», *Commentary* 3, Φεβρ. 1947, σ. 109-117. A. Salsano, «The Great Transformation in the Oeuvre of Karl Polanyi», σ. 140-141, 143, για την εξέλιξη της οπτικής του συγγραφέα μέσα από μια αντιπαράθεση των δύο κειμένων.

42. Ιδιαίτερα στις ΗΠΑ, το βιβλίο έχει χαρακτηρισθεί ως «ένα από τα μεγαλύτερα έργα του 20ού αιώνα», (*TIME*, Μάρτιος 17, 1977). Kari Polanyi-Levitt, «The Origin and Significance of the Great Transformation», *The Life...*, σ. 117.

43. Η K. Polanyi-Levitt μνημονεύει χαρακτηριστικό άρθρο του Robert Kuttner σε φύλλο της *Washington Post* του 1989, όπου ο αρθρογράφος αναφέρεται στην προφανή επικαιρότητα τόσο της ανάλυσης, όσο και του μηνύματος του *Μεγάλου Μετασχηματισμού* για τις κοινωνίες της ανατολικής Ευρώπης: K. Polanyi-Levitt, «Introduction», *The Life...*, σ. 1-2.

η θανατική ποινή
είναι ήττα

διεθνής αμνηστία

«"Τεχνολογικά Πάρκα": Αφετηρία προς μια νέα πορεία (;)»

«Ο ΜΑΪΚΛ ΠΟΡΤΕΡ, του πανεπιστημίου του Χάρβαρντ, ανέφερε επίσης ένα διεθνές υπόδειγμα (και αυτή ήταν η μόνη παραχώρηση στην επιστημονική γλώσσα που έγινε μπροστά στις τηλεοπτικές κάμερες), που στηρίζεται βασικά όχι στην πρόσβαση στους φυσικούς πόρους ή στην εργατική δύναμη ή στην κυριαρχία μιας μεγάλης εσωτερικής αγοράς, αλλά στην ικανότητα καινοτομίας και τη συνεχή τεχνολογική βελτίωση και τον εκσυγχρονισμό».

Άγκνες Χέλερ: «Η περεστρόικα του Κλίντον»
(Αναδημοσίευση από την *El Pais* στην *Αυγή της Κυριακής* 24-1-93)

Αν η διάσημη καθηγήτρια κοινωνιολογίας κλείνοντας το παραπάνω άρθρο της θεωρεί ότι τα κυρίαρχα θέματα στη μετάβαση προς τον 21ο αιώνα είναι το τρίπτυχο της ανάπτυξης, απασχόλησης και προστασίας του περιβάλλοντος, ο θεσμός των «επιστημονικών - τεχνολογικών πάρκων» αποτελεί μια από τις βασικές συνισταμένες στην προσπάθεια υλοποίησης αυτής της πολιτικής και οφείλουμε να εξετάσουμε πολύπλευρα τους τρόπους εφαρμογής τους στη χώρα μας, αλλά και διεθνώς. Ξεκινώντας από το σημείο της ανάπτυξής τους, κυρίως στον ευρωπαϊκό χώρο, στις αρχές της δεκαετίας του '70, τα «πάρκα» έδωσαν μια διαφορετική λύση στα προβλήματα της αποβιομηχάνισης, παντρεύοντας την έρευνα με την παραγωγή και πέτυχαν τη σύνδεση των πανεπιστημίων με τη βιομηχανία.

Πολλές φορές, η «αποστασιοποίηση» της παραγωγής, και χωρικά, από τις κυρίαρχες βιομηχανικές περιοχές και τα μεγάλα αστικά κέντρα που ήταν συνδεδεμένα με αυτήν ήταν ολοφάνερη. Έτσι τα «πάρκα» διαμορφώθηκαν σε νέες περιοχές, χωρίς βιομηχανικό παρελθόν, λαμβάνοντας όχι τυχαία το χαρακτηρισμό των «καθεδρικών ναών στην έρημο»[1] όπως η Sofia Antipolis στη νότια Γαλλία, το πάρκο Cite Descartes στη Marne La Valee, τα πάρκα του Μονπελιέ, της Τουλούζης, του Κέιμπριτζ κ.ά.

Οι ανεπτυγμένες μέχρι πρότινος με την παντοκρατορία του φορντιστικού μοντέλου δυτικές κοινωνίες άρχισαν να χρησιμοποιούν τις έννοιες όπως «καινοτομικός εκσυγχρονισμός, έρευνα και τεχνολογική ανάπτυξη, επιχειρηματική συνεργασία, στρατηγικές συμμαχίες» παρέα με τις λέξεις «ευελιξία, νεωτερισμός, διεθνοποίηση», σε αντιδιαστολή στις «καθετοποίηση, τυποποιημένα προϊόντα μαζικής παραγωγής, αποειδίκευση εργασίας» κ.ά. Αυτή η φιλολογία ήταν και ίσως είναι ακόμη άμεσα συνυφασμένη με την κρίση που μαστίζει τα τελευταία χρόνια την οικονομία και όχι μόνο. Ο νεοφιλελευθερισμός στην προσπάθειά του για το ξεπέρασμά της υιοθέτησε μορφές παραγωγής ανορθόδοξες όπως η διάχυτη εκβιομηχάνιση, οι υπεργολαβίες παραγωγής και οι άτυπες εργασιακές σχέσεις[2] που επέδρασαν όχι μόνο στη γεωγραφία της απασχόλησης αλλά και στο γενικότερο πλέγμα των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων των δύο τελευταίων δεκαετιών του αιώνα που διανύουμε.

Τα τεχνολογικά πάρκα αποτέλεσαν εργαλείο άσκησης αναπτυξιακής πολιτικής και, εντασσόμενα στο δυναμισμό του ευρωπαϊκού νότου[3], χτυπούν την πόρτα μας· για να την ανοίξουμε θα πρέπει να γνωρίζουμε τον «επισκέπτη» και σε αυτή την προσπάθεια εντάσσονται τα ερευνητικά προγράμματα και οι δραστηριότητες της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας του ΥΒΕΤ[4], το συνέδριο για τις «τεχνοπόλεις: ανάπτυξη και νέα τεχνολογία» που διοργάνωσε η ΕΤΒΑ το 1990, καθώς και οι οκτώ προκαταρκτικές μελέτες που χρηματοδότησε την ίδια χρονιά, οι ενέργειες του ΕΜΠ

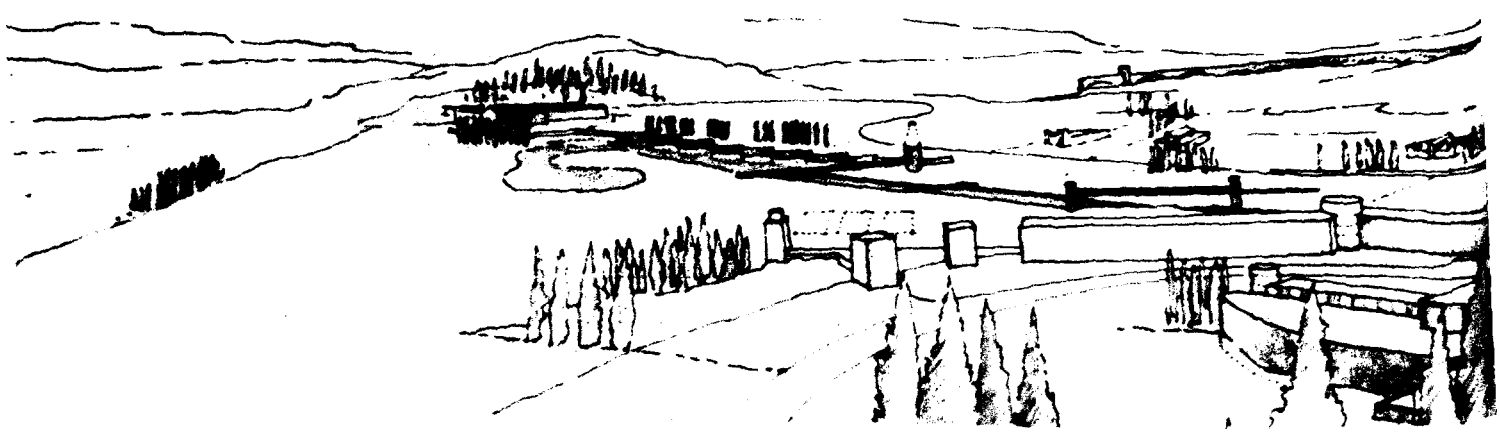

για την ίδρυση τεχνολογικού πάρκου στο Λαύριο[5], το αφιέρωμα στο τελευταίο τεύχος του περιοδικού *Τόπος* στις τεχνοπόλεις και τα επιστημονικά πάρκα, η ημερίδα εργασίας με τίτλο «μια τεχνοπόλη στη Θεσσαλία»[6], που οργάνωσε το ομώνυμο πανεπιστήμιο και τέλος το τεύχος των *«Συγχρόνων Θεμάτων»* που κρατάτε ανά χείρας.

Προσπαθήσαμε να φωτίσουμε το θέμα από όλες τις πλευρές, που δεν είναι και λίγες, με άρθρα γραμμένα τα περισσότερα ειδικά για αυτό το αφιέρωμα, από Έλληνες επιστήμονες. Ελπίζουμε οι αναγνώστες να δουν με κατανόηση αδυναμίες προφανείς, όπως την έλλειψη των απόψεων των υπευθύνων χάραξης πολιτικής και διαχείρισης των υπαρχόντων τεχνολογικών πάρκων, που ήδη ξεκίνησαν τη λειτουργία τους. Ευελπιστούμε σε επόμενό μας τεύχος, να παρουσιάσουμε αναλυτικά το κάθε ένα από αυτά και γενικότερα την πορεία της ερευνητικής και τεχνολογικής δραστηριότητας στη χώρα μας.

Σ.Τ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ
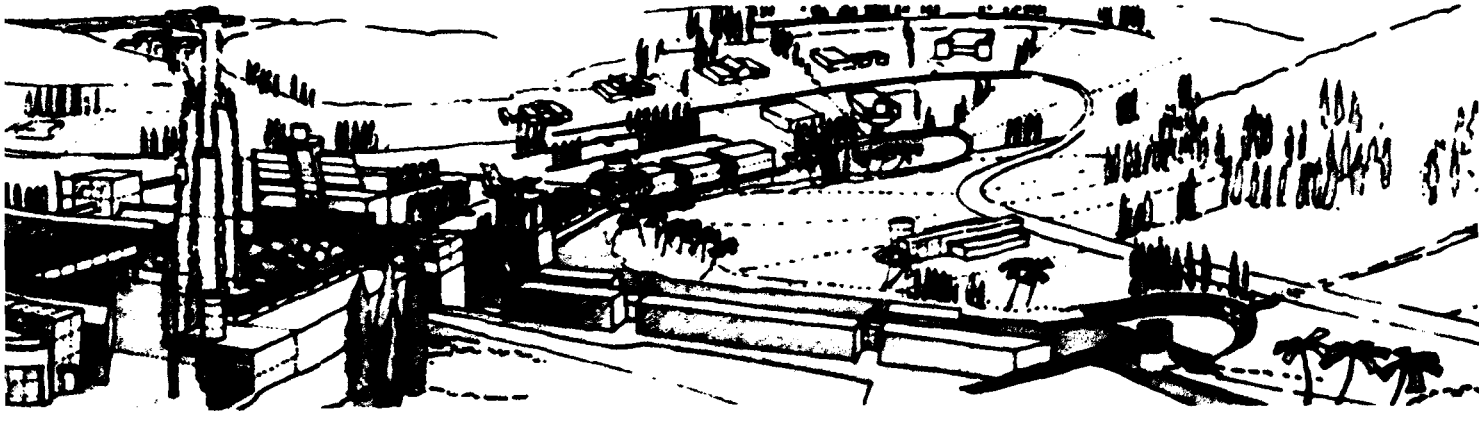
1. Mick Dunford: «Τεχνοπόλεις: Συγκριτική εξέταση της έρευνας, της καινοτομίας και των ειδικεύσεων» Περιοδικό *Τόπος*, Τεύχος 5/92.
2. Για περισσότερες πληροφορίες στη πρόσφατη ελληνική βιβλιογραφία βλ. το αφιέρωμα των *Σύγχρονων Θεμάτων*, Τεύχος 45/ Ιούνιος 1991 αλλά και τα βιβλία των α) Λόη Λαμπριανίδη: *Η γεωγραφική διάσταση των υπεργολαβικών σχέσεων παραγωγής στην βιομηχανία* εκδ. Παρατηρητής Θεσ/νίκη 1992, β) Αντιγόνης Λυμπεράκη: *Ευέλικτη εξειδίκευση: Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία* εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1991, γ) Αντιγόνης Λυμπεράκη: *Η πρόκληση της ανάπτυξης σε μικρή κλίμακα: οικονομική ευελιξία και κοινωνικές δυσκαμψίες* εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1992 και δ) Το 5ο κεφάλαιο με τίτλο: «Νέες Τεχνολογίες και Ευέλικτη Εξειδίκευση» στον τόμο *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Πολιτική, κείμενα από την διεθνή εμπειρία*, επιμέλειας Κωστή Χατζημιχάλη, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1992.
3. Νίκος Κόνσολας: «Η προοπτική των τεχνοπόλεων στην Ελλάδα», Περιοδικό *Τόπος*, Τεύχος 5/92.
4. Βλέπε τα ερευνητικά έργα με επιστημονικό υπεύθυνο το Νίκο Κομνηνό: (α) Στρατηγικές προτεραιότητες για την τεχνολογική ανάπτυξη της Ελληνικής Βιομηχανίας - Κοινωνικές - Τομεακές και Χωροταξικές Επιπτώσεις (Τεχνότοποι και Βιομηχανικός Εκσυγχρονισμός) Θεσ/νίκη 1987 και (β) Τεχνότοποι και Επιστημονικά Πάρκα: Ευρωπαϊκή εμπειρία και διαδικασία συγκρότησης στην Ελλάδα, Θεσ/νίκη 1990, αλλά και άρθρο του Δ. Δενιόζου: «Τεχνολογικά Πάρκα στην Ελλάδα» Περιοδικό *Τόπος* 5/92, την περιοδική ενημερωτική έκδοση του Τεχνολογικού Πάρκου Πατρών Α.Ε., το δακτυλογραφημένο κείμενο του Β. Αντζουλάτου «Τεχνολογικά και Επιστημονικά Πάρκα: Η διεθνής εμπειρία» (Εκδ. Τεχνολογικού Πάρκου Πατρών 1990) και τέλος το τελευταίο δελτίο ενημέρωσης του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» *Δημοκρίτου Χρονικά* (Δεκέμβριος 1992) με ενότητα άρθρων στα «Τεχνολογικά Πάρκα της Ελλάδας: Έρευνα και Οικονομία».
5. Ηλίας Κουρλιούρος & Κων/νος Λάσκαρης: *Προοπτικές και στρατηγική ανάπτυξης Τεχνολογικού Πάρκου του Ε.Μ. Πολυτεχνείου στο Λαύριο*. Δακτυλογραφημένη έκδοση της πρυτανείας του ΕΜΠ, Αθήνα 1992.
6. Την οργάνωση της ημερίδας (14-12-1992) ανέλαβε το τμήμα χωροταξίας και περιφερειακής ανάπτυξης του πανεπιστημίου Θεσσαλίας στο Βόλο.